

KS. BP STANISŁAW SMOLEŃSKI

WKŁAD POLSKIEJ MYŚLI TEOLOGICZNEJ W ODNOWĘ KATOLICKIEJ TEOLOGII MORALNEJ W LATACH 1880 DO 1939

Treść: Wprowadzenie. — 1. Dążenie do pogłębienia i odnowy teologii moralnej. A. Prace zmierzające do pogłębienia etyki teologicznej. B. Rozbudowa etyki filozoficznej. — 2. Główne idee przewodnie rozwoju myśli teologiczno-moralnej. A. Chrystocentryzm. B. Ujęcie eklezjologiczne. C. Teologia laikatu. D. Personalizm. — 3. Podsumowanie.

WPROWADZENIE

Dzieje polskiej teologii moralnej ostatnich lat kilkudziesięciu były w okresie powojennym przedmiotem zainteresowań naukowych, a nawet doczekały się cennych opracowań. W ogólnym zarysie dziejów polskiej teologii ks. Aleksego Klawka uwzględniony został również dorobek polskiej teologii moralnej¹. Dokładnego przeglądu publikacji ostatniego półwiecza, w zakresie katolickiej myśli etycznej w Polsce, dokonał ks. Stanisław Olejnik w gruntownie opracowanym artykule, ogłoszonym w 1959 r. w *Ateneum Kapłańskim*². Nadto ciekawego naświetlenia od strony rozwijających się kierunków życia ascetycznego i teologii życia wewnętrznego dostarcza artykuł Karola Górskiego w *Roczniku Teol.-Kanonicznym KUL* z 1964 r.³ W ostatnich latach zostały napisane monograficzne opracowania dotyczące wprost lub ubocznie historii polskiej myśli

¹ A. Klawek, ks., *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948.

² St. Olejnik, ks., *Ostatnie półwiecze katolickiej myśli etycznej w Polsce*, *Ateneum Kapłańskie* r. 51 t. 58 (1959) 105—146.

³ K. Górski, *Dzieje życia wewnętrznego w Polsce wiek XIX i początek XX wieku*, *Rocznik Teol. Kanonicz. KUL* 11 z. 4 (1964) 1—50. Ciekawego materiału dostarcza też A. Borowski ks., *Przegląd teologii moralnej*, *At. Kapł.* r. 4 t. 8 (1912) 447—455; r. 5 t. 9 (1913) 362—373; r. 6 t. 11 (1914) 354—366, 452—466.

teologiczno-moralnej omawianego okresu. Przedmiotem tych prac jest najpierw doktryna poszczególnych wybitnych autorów jak O. Woroniecki, ks. Konstanty Michalski, ks. Szymański i inni. Przedmiotem badań stały się też pisma i poglądy etyczno-ascetyczne kandydatów na ołtarze, jak arcbp. Felińskiego, bp. Pelczara, o. Honorata Koźmińskiego, m. Teresy Ledóchowskiej i innych. Zainteresowania badawcze koncentrują się przede wszystkim wokół problemów etyczno-wychowawczych i ascezy życia zakonnego. Trzeba zaznaczyć, że większość tych opracowań stanowią dysertacje doktorskie i prace licencjackie względnie magisterskie, których znaczna część w pełnym swoim brzmieniu pozostaje w maszynopisach⁴.

W tej pracy zająłem się bardziej szczegółowym problemem, starając się wysledzić główne linie rozwojowe zaznaczające się w polskiej teologii moralnej na przestrzeni lat 1880 do 1939. Chodziło o stwierdzenie, w jakim stopniu polska myśl teologiczno-moralna w badanym okresie partycypowała w ogólnym rozwoju i odnowie katolickiej teologii moralnej.

Myśl teologiczno-moralną ujmuję tu w bardzo szerokim zakresie. Najpierw treściowo staram się uwzględnić zasadniczo całą dziedzinę teologii moralnej, jako chrześcijańskiej wiedzy o czynie. Będzie tu wchodzić w grę zarówno chrześcijańska etyka filozoficzna, jak i etyka teologiczna, precyzująca i uzasadniająca czerpane z Objawienia normy chrześcijańskiego życia aż do jego pełni. Ta pełnia życia chrześcijańskiego lub — ściślej biorąc — odpowiedzi na łaskę, obejmuje swym zakresem, przynajmniej hipotetycznie, cały zakres doskonałości wraz z kontemplacją mistyczną włącznie. Będzie tu wchodzić w grę wszystko, co dotyczy norm moralnych chrześcijańskiego czynu w całej skali jego osiągalnej dobroci. Taki szeroki zakres teologii moralnej przyjmowany bywa coraz częściej przez

⁴ B. Inlender ks., J. Woroniecki o., Znak 18 (1966) 675 nn. Kania T. ks., *Organisation pédagogique de la morale du Père J. Woroniecki* OP, Roma 1963; A. Usowicz ks., K. Kłósak ks., Konstanty Michalski Ks. (1879—1947), Kraków 1949; E. Jabłońska-Deptuła, *Reformator O. Honorat Koźmiński (1829—1916)*. W: W nurcie zagadnień posoborowych, Warszawa 1967, 389 nn.; J. Domański OFM Conv., *Apostoł o. Maksymilian Kolbe (1894—1941)*. W: W nurcie zagadnień posoborowych, Warszawa 1967, 407 nn. Z prac pozostających w maszynopisie warto wymienić: S. Marczak ks., *Istota doskonałości chrześcijańskiej według ks. bpa J. S. Pelczara*, Lublin 1965; T. Zgraja, s., *Powołanie zakonne według pism ks. abpa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego*, Lublin 1965.

współczesnych moralistów. Przykładowo warto tu wymienić Rudolfa Hofmanna: *Moraltheologische Erkenntnis — und Methodenlehre* (München 1963)⁵. Choć takie ujęcie może być przedmiotem dyskusji, stwarza bezsprzecznie w tym przypadku jasno określony teren dla badań rozwoju katolickiej myśli etycznej w Polsce. Pomijam natomiast w swym opracowaniu szczegółowe omówienie dziedziny etyki społecznej. Scharakteryzowanie dorobku polskiej teologii w tej dziedzinie wymagałoby z konieczności wejścia na teren wielu pokrewnych dyscyplin, jak socjologia, ekonomia itp., co przekraczałoby zakres mojej pracy.

Szerokość badanego przeze mnie nurtu polskiej myśli teologiczno-moralnej dotyczy jednak nie tylko treści poruszanych zagadnień, ale i samego sposobu ich opracowania. Staralem się uwzględnić zarówno większe prace monograficzne, jak i artykuły naukowe a nawet popularne. Brałem też pod uwagę przekłady na język polski, dokonane z publikacji obcych teologów, o ile mogły świadczyć o zainteresowaniach moralistów w Polsce. A. Vermeersch charakteryzując cały dorobek katolickiej teologii moralnej na przełomie XIX i XX wieku podkreślił, że najciekawsze prace w tym zakresie odnaleźć można w artykułach periodyków⁶. Uwagę tę można odnieść w szczególności do polskiej twórczości teologiczno-moralnej. Mamy w badanym okresie stosunkowo niewielki dorobek większych prac i dzieł, zasadniczego natomiast nurtu myśli teologiczno-moralnej trzeba szukać na łamach czasopism. W pierwszym rzędzie będzie tu oczywiście chodziło o periodyki teologiczne, jak: *Ateneum Kapiańskie*, *Collectanea Theologica*, czy *Polonia Sacra*⁷.

⁵ R. Hofmann, *Moraltheologische Erkenntnis- und Methodenlehre. Handbuch der Moraltheologie*. B. 7, München 1963.

⁶ A. Vermeersch SJ, *Soixante ans de théologie morale*. *Nouv. Rev. Théol.* 56 (1929) 866 nn.

⁷ Trudno ustalić ściśle granice między czasopismami teologicznymi a praktyczno-pastoralnymi. Do najdawniejszych polskich czasopism teologicznych zaliczyć wypada (uwzględniając chronologiczny porządek): a) *Przegląd Kościelny*, Poznań 1879—1896, wydawany przez ks. W. Jaskólskiego; wznowiony przez ks. S. Okoniewskiego, wydawany był nadal w Poznaniu 1902—1907; później w miejsce *Przeglądu* wydawano *Miesięcznik Kościelny (Unitas)* 1909—1914 pod red. ks. W. Hozakowskiego i ks. K. Kantaka. b) *Kwartalnik Teologiczny*, Warszawa 1902—1907, pod red. ks. A. Szaniawskiego. c) *Ateneum Kapiańskie*, Włocławek 1909—1939, miesięcznik red. przez

Uwzględniłem również czasopisma kapłańskie praktyczno-duszpasterskie i ascetyczne, jak np. Kapłan Katolicki, Teologia Praktyczna, Homo Dei. Nie pominąłem także periodyków

zespół profesorów Wyższego Seminarium Duch. w Włocławku. d) Polonia Sacra, Kraków 1918—1921 (wyszło 5 zeszytów), pod red. ks. J. Fijałka. Po przerwie wznowione jako Nova Polonia Sacra (czasopismo poświęcone badaniu historii Kościoła, prawa kantonicznego i literatury teologicznej w Polsce), Kraków 1926—1939), t. 1—3. e) Przegląd Teologiczny, Lwów 1920—1939, r. 1—20. Od r. 12 (1931) zmiana tytułu na Collectanea Theologica. Kwartalnik ten był organem Pol. Tow. Teologicznego. Red. ks. Długosz i ks. A. Klawek. f) Kwartalnik Teologiczny Wileński, Wilno 1923—1926. T. 1—4, red. przez ks. B. Wilanowskiego. g) Przegląd Biblijny, Kraków 1937—1939, kwartalnik wydawany przez Wyd. Teologiczny UJ, pod red. ks. J. Archutowskiego. h) Polski Przegląd Tomistyczny, Warszawa 1938—1939 (wyszły 2 numery), wydawany przez oo. dominikanów, red. o. J. Bocheński, o. A. Gmurowski. — Do ważniejszych czasopism o typie praktyczno-duszpasterskim należały: i) Gazeta Kościelna, Lwów 1893—1939, r. 1—46, pismo poświęcone sprawom kościelnym i społecznym, szereg lat red. ks. A. Pechnik. j) Dwutygodnik Katechetyczny (i Duszpasterski), Tarnów 1897—1910, T. 1—16, pismo poświęcone sprawom nauczania i wychowania religijnego, red. przez ks. Gadowskiego; od 1911—1939 wychodził we Lwowie jako Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy pod red. ks. Bielańskiego. k) Homiletyka, Włocławek 1898—1914, t. 1—32, pismo miesięczne poświęcone kaznodziejstwu i życiu duchownemu (od t. 16 (1906) tytuł brzmi: Homiletyka, dział kaznodziejski, teologiczno-pasterski i ascetyczny, i Przewodnik Społeczny, poświęcony sprawom bieżącej chwili wraz z Dodatkiem Popularnym). l) Przegląd Homiletyczny, Kielce 1922—1939. Kwartalnik, red. przez ks. Z. Pilcha. m) Głos Kapłański, Warszawa 1927—1939, r. 1—13, miesięcznik poświęcony sprawom duchowieństwa katolickiego, red. przez ks. I. Kłopotowskiego. n) Misterium Christi, Kraków—Poznań 1929—1939, r. 1—10, czasopismo liturgiczne, pod red. ks. M. Kordela. o) Oriens, Kraków 1933—1939, r. 1—7, dwutygodnik poświęcony sprawom religijnym Wschodu, red. o. J. Urban TJ. p) Teologia praktyczna, kwartalnik dla duchowieństwa, Poznań 1939, wyszły 3 zeszyty, pod red. ks. K. Kowalskiego. Z czasopism ascetycznych wymienić należy: q) Szkoła Chrystusowa, Lwów 1930—1939, t. 1—19, dwumiesięcznik wydawany przez oo. dominikanów. r) Homo Dei, Tuchów 1932—1939, r. 1—8, dwumiesięcznik ascetyczno-praktyczny, organ Ligi Świętości Kapłańskiej, wyd. przez oo. redemptorystów. s) Bibliotheca Carmelitana, Kraków 1937—1939, t. 1—3, kwartalnik poświęcony głębszym zagadnieniom życia ascetyczno-mistycznego, red. oo. karmelici bosci. Z czasopism religijno-kulturalnych szczególnie ważnymi były: t) Przegląd Powszechny, Kraków 1884—1939, t. 1—223, miesięcznik poświęcony sprawom religijnym, kulturalnym i społecznym, red. przez oo. jezuitów u) Prad. Warszawa 1909—1926, Lublin 1929—1929, t. 1—37, miesięcznik społeczny i literacko naukowy, organ Związku Polskiej Inteligencji Katolickiej, red. m. i. ks. A. Szymański. w) Wiadomości Katolickie, Kraków, 1924—1939, dwutygodnik poświęcony ideom i sprawom katolickim, wyd. i red. przez Z. Włodkowską. x) Pro Christo, Warszawa 1925—1939, r. 1—15, miesięcznik wyd. przez Stow. Społecz-

religijno-kulturalnych, jak Przegląd Powszechny, Wiadomości Katolickie, Verbum itp. Sięgnąłem wreszcie do niektórych artykułów zamieszczonych w czasopismach popularno-religijnych, bo i tam dało się czasem uchwycić kielkującą myśl teologiczno-moralną, choć podaną w bardzo przystępnej formie.

Wybrany okres czasu, tj. lata od 1880 do 1939, też wymaga uzasadnienia. Około r. 1880 zaczyna się odradzać myśl teologiczna w Polsce. Ośrodek twórczej pracy w tym zakresie przenosi się wyraźnie z emigracji do kraju. Zaczyna się podnosić poziom studiów teologiczno-moralnych w seminariach duchownych i na fakultetach teologicznych po zwyciężeniu józefinizmu i rygoryzmu. W tym też czasie zaczynają powstawać polskie periodyki, na łamach których rozwija się stopniowo twórczość pisarska m. in. w zakresie teologii moralnej⁸.

W r. 1880 mamy zaledwie jedno poważniejsze pismo teologiczne: poznański Przegląd Kościelny. Dopiero nieco później przybywa czasopism religijnych o wyższym poziomie. W r. 1884 rozpoczyna swą działalność Przegląd Powszechny. Od r. 1893 wychodzi Gazeta Kościelna, od r. 1898 wrocławska Homiletyka itd. Mamy więc możność w tym czasie obserwować odradzającą się polską myśl teologiczno-moralną. Data końcowa tj. rok

nego Panowania Najsw. Serca Jezusa w Rodzinach Chrześcijańskich. y) Ruch Katolicki, Poznań 1931—1939, r. 1—9, organ Akcji Katolickiej w Polsce. z) Verbum, Warszawa 1937—1939, r. 1—3, kwartalnik poświęcony problemom kultury współczesnej, red. ks. Wł. Kornilowicz. ż) Gregoriana, dwumiesięcznik poświęcony zagadnieniom kultury religijnej i narodowej, Organ Archidiec. Lwowskiej obrz. orm., Lwów 1935—1938, t. 1—4, Red. ks. A. Bogdanowicz.

Nadto uwzględnić wypada seryjne wydawnictwa teologiczne: Warszawskie Studia Teologiczne, Warszawa 1930—1939, wyd. przez Wydział Teologiczny UW, t. 1—19. Studia Teologiczne Wileńskie, Wilno 1932—1939, wydawane przez Wydział Teologiczny USB t. 1—10. Wydawnictwa Przeglądu Teologicznego, Lwów 1931—1939, wyszło dwanaście prac. Studia Gnesnensia, Gniezno 1930—1939, wyszło 16 prac. Rozprawy Wydziału Teologicznego UJ, Kraków 1937—1939, t. 1—3. KUL: Seria: Biblioteka Uniwersytetu Lubelskiego, Wydział Teologiczny, wyszło 6 prac: Seria: Źródła i Monografie, oraz Publikacje Towarzystwa Wiedzy Chrześcijańskiej. Nadto: Encyklopedia Kościelna, wyd. ks. M. Nowodworski, Warszawa, Płock, Włocławek 1873—1933, t. 1—33. Podręczna Encyklopedia Kościelna. Warszawa, red. ks. Z. Chełmicki, Warszawa 1904—(1916). t. 1—44 i Suplement I.

⁸ W. Wicher ks., *Teologia moralna na wydziale Akademii Krakowskiej od końca XVIII w.*, Kraków 1948. Brak opracowań prasoznawczych polskich periodyków teologicznych i religijno-kulturalnych. Dotychczas jedynie czasopismo Verbum było przedmiotem głębszego studium, por. S. Sawicki, *Verbum, pismo i środowisko*, Znak 15 (1963) 645 nn.

1939 jest rzeczywiście wyraźnym zamknięciem pewnego okresu twórczości teologicznej w Polsce.

Chcąc uchwycić główne linie rozwoju polskiej myśli teologiczno-moralnej, trzeba mieć stale w pamięci dzieje teologii moralnej badanego okresu w całym Kościele⁹. Główne problemy będące przedmiotem zainteresowań moralistów Zachodu, stopniowe przeobrażenia na polu twórczości katolickiej etyki filozoficznej i teologicznej, odbijały się żywszym lub słabszym echem w pracach polskich teologów. Polska teologia moralna z końca XIX w. i początków XX stanowi część całej twórczości teologicznej Kościoła. Nie przesądza to oczywiście problemu oryginalności, czy pewnej odrębności. Przeciwnie, śledząc prace polskich moralistów właśnie pod kątem głównych prądów i problemów teologicznych Zachodu, możemy łatwiej uchwycić, co w tej polskiej twórczości jest samodzielnego i oryginalnego. W samym nawet przyswajaniu sobie problematyki teologicznej zagranicznej możemy odszukać charakterystyczny dla polskiej myśli teologiczno-moralnej sposób reagowania, wyboru czy dostosowania.

Oczywiście nie możemy tu zapominać, że mamy w tym czasie w Polsce odradzające się dopiero piśmiennictwo teologiczne. Nie może ono z tej racji dorównywać ani ilością, ani często doniosłością publikacji pracom teologów Zachodu, mających do dyspozycji nieprzerwany dorobek w tym zakresie. Dokładnie tę sprawę uwypuklił ks. A. Klawek we wspomnianej wyżej pracy¹⁰.

Całość rozwoju polskiej myśli teologiczno-moralnej w latach 1880—1939, na tle wpływów teologii Zachodu, ująłem w dwóch zasadniczych aspektach. Najpierw pod kątem ogólnego dążenia do pogłębienia i odnowy teologii moralnej, a potem pod kątem głównych idei przewodnich, cechujących próby dokonywanej odnowy.

I. DAŻENIE DO POGŁĘBIENIA I ODNOWY TEOLOGII MORALNEJ

Potrzeba pogłębienia i odnowy teologii moralnej wysuwana, zwłaszcza w Niemczech, już w połowie XIX w., jeszcze silniej podkreślona została po Soborze Watykańskim I¹¹.

⁹ A. Vermeersch SJ, *Soixante ans de théologie morale*, *Nouv. Rev. Théol.* 56 (1929) 866 nn.; E. Hocedez SJ, *Histoire de la théologie au XIXe siècle*, Tome troisième, Paris 1947, 319 nn.

¹⁰ A. Klawek ks., dz. cyt. 37—57.

¹¹ E. X. Linsenman Ks. *Lebruch der Moraltheologie*, Freiburg 1878;

Usiłowano m. in. ustalić bliżej metody naukowe właściwe specjalnie dla teologii moralnej. Duży nacisk kładziono na konieczność przestrzegania większej precyzji naukowej w pracach z zakresu teologii moralnej. Starano się o pogłębienie samych podstaw chrześcijańskiej etyki filozoficznej i teologicznej. W związku z tym podkreślano niezbędność bliższego powiązania teologii moralnej z dogmatem i źródłami Objawienia. Wreszcie usiłowano rozszerzyć zakres opracowywanych tematów, szczególnie przez uwzględnianie, w większym niż dotąd stopniu, pozytywnej strony życia moralnego. Te tendencje pojawiały się w teologii moralnej Zachodu przez cały omawiany okres czasu, choć w różnej formie i nasileniu. Echa tej problematyki i związanych z nią dyskusji możemy odszukać w artykułach, sprawozdaniach i recenzjach ogłaszanych w polskich czasopismach teologicznych. Ogólnie biorąc, recepcja bezpośrednia nowych prądów teologii moralnej przedstawia się w Polsce błado. Nawet takie dzieła jak T. Tilmann: *Die Idee der Nachfolge Christi* (Düsseldorf 1934), czy Th. Steinbüchel: *Die philosophische Grundlegung der katholischen Sittenlehre* (Düsseldorf 1938), nie wywołały w polskim piśmiennictwie teologicznym żywszego oddźwięku.

Zainteresowania odnową i rozwojem teologii moralnej szły w Polsce raczej po linii bardziej praktycznej i dotyczyły udoskonalenia wykładów i podręczników. Jedyna większa publikacja polska na temat metod teologii moralnej to dziełko O. Jacka Woronieckiego: *Metoda i program nauczania teologii moralnej* (Lublin 1922). Nastawienie praktyczne przyczyniło się jednak bezsprzecznie do tego, że faktyczne próby pogłębienia, a częściowo i odnowy teologii moralnej, wyraźnie się zaznaczają w polskiej twórczości teologicznej. Można tu wyróżnić starania o pogłębienie etyki teologicznej i prace nad rozbudową etyki filozoficznej.

A. Prace zmierzające do pogłębienia etyki teologicznej

Podstawowy postulat odnowy teologii moralnej, przez silniejsze powiązanie jej ze źródłami Objawienia, pojawia się

Tenze, *Die sittl. Grundlagen der akademischen Freiheit*, Tübingen 1888; J. Mausbach, *Die katholische Moral*, Köln 1901; Tenze, *Christentum und Weltmoral*, Münster 1905; Tenze, *Thomas v. Aquin als Meister der christlichen Sittenlehre*, Münster 1925.

w polskiej literaturze teologicznej nie tyle jako program pracy, ile raczej jako istotna cecha sposobu ujmowania etyki chrześcijańskiej (tak O. Jacek Woroniecki, ks. A. Borowski, ks. L. Wasilkowski)¹². Mamy jednak w badanym okresie publikacje, będące wyrazem pracy nad pogłębieniem znajomości źródeł Objawienia pod kątem potrzeb teologii moralnej.

Gdy chodzi o Pismo św., trzeba stwierdzić, że dorobek polskiej myśli teologicznej na tym odcinku był w interesującym nas okresie stosunkowo niewielki. Można jednak wyraźnie śledzić, jak w miarę rozwijania się polskiej biblistyki, zwłaszcza w tzw. okresie międzywojennym, zaczynają się pojawiać prace naszych biblistów, poruszające tematykę związaną z etyką teologiczną. Trzeba tu wymienić zwłaszcza prace ks. J. Archutowskiego, ks. F. Rosłańca i ks. S. Kowalskiego¹³. Publikacje te, choć cenne, mają jednak charakter fragmentaryczny, nieproporcjonalny do wielkich w tej dziedzinie potrzeb teologii moralnej.

Znacznie żywsze zainteresowania badawcze można stwierdzić u polskich moralistów, w odniesieniu do źródeł patrystycznych. Mamy stosunkowo liczne tłumaczenia na język polski pism Ojców Kościoła, lub ich fragmentów o tematyce moralnej¹⁴. Mamy też szereg opracowań, dotyczących wybranych zagadnień etycznych w ujęciu poszczególnych Ojców (np. problemy prawdomówności, kłamstwa, czy nawet rasizmu)¹⁵. Naj-

¹² J. Woroniecki o., OP, *Metoda i program nauczania teologii moralnej*, Lublin 1922; A. Borowski ks., *Teologia moralna*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1938, 14—15; L. Wasilkowski ks., *Wartość życiowa dogmatów*, Ruch Katolicki 4 (1934) 259 nn.

¹³ J. Archutowski ks., *Jezusa Chrystusa kazanie na górze* (komentarz Ewangelii św. Mateusza V—VIII), Poznań 1923; F. Rosłańca ks., *Wejście Izraelitów do ziemi Chanaan w świetle prawa i etyki*, At. Kapł., t. 20, r. 13 (1927) 127 nn.; S. Kowalski ks., *Problem cierpienia w pierwszym liście św. Piotra*, Przegląd Biblijny 3 (1939) i nn. i 54 nn.; M. Morawski ks., (jun.) TJ, *Idea pracy u św. Pawła*, Przegląd Powszechny, t. 209 r. 53 (1936) 380 nn.

¹⁴ J. Krystaniacki ks., przełożył z greckiego homilie św. Jana Chryzostoma do Ewangelii św. Mateusza (Lwów 1903); J. Gajkowski ks., wydał parę listów św. Hieronima (Warszawa 1905). Obok tych i tym podobnych wydań fragmentarycznych dokonano zbiorowego dzieła *Pisma Ojców Kościoła w Polskim Tłumaczeniu*, Poznań 1924—1939. Opublikowano w tym czasie 21 tomów pod red. prof. Sajdaka.

¹⁵ Z. Goliński ks., *Akcenty ontologiczne w dowodach św. Augustyna na niedozwoloność kłamstwa*, At. Kapł. t. 42 r. 24 (1938) 155 nn.; Tenże, *Ojcowie apostołscy o prawdomówności i kłamstwie*, At. Kapł. t. 38 r. 22 (1936) 460 nn.; J. Czuj ks., *Św. Augustyn a rasizm*, At. Kapł.

cenniejsze jednak są te prace patrologiczne, które sięgają do fundamentalnych problemów chrześcijańskiej etyki teologicznej, jak np. monografia ks. J. Puciaty o grzechu pierworodnym i jego następstwach, w oparciu o rozwijającą się naukę Ojców¹⁶.

W ramach badań zmierzających do pogłębienia źródeł teologii moralnej nie brak i takich, które sięgnęły do dorobku historycznego dawnych polskich teologów. Szereg cennych studiów z tej dziedziny opublikował ks. Władysław Wicher, opracowując naukę moralną naszych XVII-wiecznych teologów (Szymona Makowskiego, Mikołaja z Mościsk i Marcina Śmigleckiego)¹⁷. Do tego samego wieku sięgnął ks. M. Sopoćko w swej monografii o zasadach wychowania moralnego Mikołaja Łęczycyckiego¹⁸.

Drugi problem związany z odnową teologii moralnej, to sprawa właściwego połączenia strony naukowo-teoretycznej z praktyczno-kazuistyczną. Choć istnieje powszechna zgoda co do tego, że oba wymienione elementy muszą być w teologii moralnej uwzględnione, to jednak sposób tego połączenia i proporcje były przedmiotem polemik, poczynawszy od ostatnich dziesiątków lat XIX wieku. Powstałe na Zachodzie ataki na „kazuistyczną” i „negatywną” teologię moralną odbiły się pewnym echem i w Polsce. Z najostrzejszą krytyką wystąpił o. W o r o n i e c k i w wspomnianej już publikacji o metodzie nauczania teologii moralnej¹⁹. Trudno stwierdzić, czy te zarzuty (zresztą jednostronne), i powstała w związku z tym polemika, wywarły większy wpływ na kierunek rozwoju polskiej teologii moralnej. Faktem natomiast jest, że w badanym okresie czasu (1880—

t. 44 r. 25 (1939) i nn.; A. Tymczak ks., *Nauka św. Augustyna o wierze*, Przemyśl 1933. Wśród innych prac patrystycznych o tematyce moralnej zwraca uwagę cały szereg opracowań, dotyczących zagadnienia własności prywatnej i jej ograniczeń, w naświetleniu Ojców Kościoła.

¹⁶ J. Puciata ks., *Grzech pierworodny w teologii św. Anzelmą*, Wilno 1932.

¹⁷ W. Wicher ks., *Ksiądz Szymon Stanisław Makowski, teolog moralista polski z XVII w.*, Kielce 1926; Tenże, *Mikołaj z Mościsk, teolog moralista i pisarz ascetyczny z pocz. XVII w.*, Przegląd teologiczny 9 (1928) 209 nn.; Tenże, *O. Marcina Śmigleckiego T.J. Traktat o lichwie i procentach, w świetle współczesnej i późniejszej nauki teologów*, Lwów 1936.

¹⁸ M. Sopoćko ks., *Mikołaj Łęczycycki o wychowaniu duchownym*, Wilno 1935.

¹⁹ J. Woroniecki o., OP, *Metoda i program nauczania teologii moralnej*, Lublin 1922, 35—58.

1939) nastąpiło wyraźne przesunięcie punktu ciężkości w polskiej twórczości teologiczno-moralnej, z jednostronnie praktycznej na bardziej naukową i teoretyczną. W ostatnich dwóch dziesiątkach lat XIX w. dominuje praktyczne ujęcie problemów moralnych, opracowywanych w polskich periodykach teologiczno-duszpasterskich. Fakt ten da się łatwo wytłumaczyć nikłą jeszcze i dopiero odradzającą się polską twórczością teologiczno-moralną. Ograniczano się najczęściej, nawet w samym doborze poruszanych tematów, do najpilniejszych potrzeb duszpasterstwa, a zwłaszcza spowiednika. Stopniowo; zarówno zakres opracowywanych tematów znacznie się rozszerza, jak i sposób ujęcia przybiera bardziej naukową formę.

Ciekawą jest rzeczą, że to przesunięcie się zainteresowań polskiej teologii moralnej w kierunku bardziej naukowym i spekulatywnym, łączy się ze stopniowym zmniejszeniem się wpływów św. Alfonsa Liguori, a wzrostem odradzającego się tomizmu. Na przełomie XIX i XX wieku w twórczości polskiej teologii moralnej dominuje św. Alfons. Widać to zarówno w pracach monograficznych, jak i w artykułach czasopism (*Przegląd Kościelny*, *Powściągliwość i Praca*). Po pierwszej wojnie światowej wzrasta wyraźnie wpływ św. Tomasza z Akwinu. Konkretnym wyrazem tej przemiany był m. in. inny układ całości teologii moralnej, stosowany w wykładach i podręcznikach. Warto też zaznaczyć, że podręczniki teologii moralnej, napisane dla wykształconych katolików świeckich przez ks. K. Lutosławskiego²⁰ i ks. A. Borowskiego²¹, opracowane zostały w ujęciu tomistycznym.

Ważniejsza była jednak bezsprzecznie przemiana w uzasadnianiu norm moralnych, czy też praktycznych rozstrzygnięć, formułowanych w poszczególnych pracach czy artykułach polskich moralistów. W latach 1880 do 1914 spotykamy często argumentację opartą jedynie na przytoczeniu poglądów św. Alfonsa czy innego ze znanych teologów, bez wchodzenia we właściwe uzasadnienie danego stanowiska. Za przykład mogą tu posłużyć próby ustalenia wymagań moralnych, jakie należy stawiać tym, którzy chcą często przystępować do komunii św. (oczywiście chodzi o okres przed dekretami piusowymi)²². Do-

²⁰ K. Lutosławski ks., *Teologia — wykład dla wykształconego ogółu*, cz. 2: *Zycie moralne*, t. 3, Warszawa 1919.

²¹ A. Borowski ks., *Teologia moralna*, Cz. 1 t. 1, Warszawa 1939.

²² Zwłaszcza artykuły zamieszczone w *Przeglądzie Kościelnym* w latach 1880—1888.

piero stopniowo zaczęto podawać twierdzenia lub opinie solidniej naukowo uzasadnione. W tzw. okresie międzywojennym mamy już szereg prac monograficznych i artykułów, których zadaniem było sprecyzowanie i ściślejsze uzasadnienie poszczególnych tez etyki katolickiej (np. prace ks. Z. Golińskiego²³ i ks. J. Kyseli²⁴ na temat zabójstwa).

Zaznaczyć jednak należy, że mimo rozwoju części naukowo teoretycznej, nadal w polskiej teologii moralnej pozostała przewaga ujęcia praktycznego. W samej zaś części teoretycznej zdaje się dominować ujęcie teologii moralnej, w formie katolickiej nauki moralnej, czyli wykładu doktryny moralnej zawartej w Objawieniu. Rzadziej natomiast spotykamy formę etyki teologicznej, podającej jak najściślejsze uzasadnienie przedstawianych norm²⁵.

Tematy związane z teologią moralną praktyczną były bardzo często przedmiotem zainteresowań polskich teologów. Mamy dziś znaczny dorobek prac i artykułów sięgających do samych podstaw katolickiej kazuistyki, do sprawy formowania sumienia, probabilizmu itd.²⁶. Należy tu wspomnieć o próbie O. J. Woronieckiego zastąpienia systemów moralnych probabilizmu czy probabilioryzmu przez cnotę roztropności i wykształcenie teologiczne²⁷. Podejmowano też prace zmierzające do uściślenia podstawowych pojęć, niezbędnych do właściwie pojętej kazuistyki. Za przykład może tu posłużyć artykuł ks. W. Wichra: *Extrema necessitas*²⁸. Sama kazuistyka w najściślejszym znaczeniu miała w Polsce, w badanym okresie, ory-

²³ Z. Goliński ks., *Zabójstwo z litości*, Lublin 1937.

²⁴ J. Kysela ks., *Zabójstwo w świetle etyki chrześcijańskiej*, Kraków 1939.

²⁵ Por. K. Wojtyła bp, *Czym powinna być teologia moralna?*, At. Kapł. t. 58 r. 51 (1959) 97 nn.

²⁶ P. Marcinek o. CSSR, *Geneza aequiprobabilizmu św. Alfonsa*, *Przegląd Teologiczny* 9 (1928) 36 nn.; Tenże, *Św. Alfons a probabilizm*, *Przegląd Teologiczny* 8 (1927) 181 nn.; S. Narajewski ks., *Lex dubia non obligat*, *Przegląd Teologiczny* 5 (1924) 310 nn.

²⁷ J. Woroniecki ks., *Metoda i program nauczania teologii moralnej*, Lublin 1922; Tenże, *Katolicka etyka wychowawcza*, Poznań 1925. N. b. argumenty o. Woronieckiego, oparte o analizę tekstów św. Tomasza, straciły dziś swą przekonywającą wartość dzięki badaniom źródłowym o. Lottin (O. Lottin OSB, *Psychologie de l'acte humain*, *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, t. 29 (1962) 250 nn.).

²⁸ W. Wicher ks., *Extrema necessitas*, At. Kapł. t. 36 r. 21 (1935) 292 nn.

ginalne osiągnięcia, zwłaszcza w zbiorze ks. K. Szczeklik a: *Casus conscientiae* ²⁹.

Przewaga pierwiastka praktycznego nad teoretyczno-spekulatywnym zaznaczyła się szczególnie w polskiej twórczości teologiczno-moralnej, związanej ze sakramentem pokuty. Jest rzeczą oczywistą, że ta tematyka, jako związana z formacją spowiedników, domaga się ujęcia bardziej praktycznego. Zaznacza się to w samym doborze obcych dzieł przyswojonych językowi polskiemu. Mamy tu m. in. antyrygorystyczne i antyjansenistyczne prace O. Cros i św. Alfonsa *Przewodnik dla spowiedników* ³⁰. W opracowaniach polskich moralistów na temat sakramentu pokuty uderza jednak nieraz pewne niedopracowanie lub pomijanie strony doktrynalnej, choć dorobek polskiej myśli etycznej na tym odcinku jest dosyć obfity. Obok specjalnego dzieła ks. A. Kopycińskiego: *O sakramencie pokuty* ³¹, opublikowano szereg artykułów w Przeglądzie Kościelnym, Miesięczniku Kościelnym, Ateneum Kapłańskim, Homo Dei i innych ³². Charakterystyczną dla twórczości moralistów polskich badanego okresu wydaje się być polemika, prowadzona w latach 1936—1939 między ks. A. Bogdanowiczem a o. Wójcikiem CR na temat częstej spowiedzi ³³. Ks. Bogdanowicz bronił tezy, że częsta Komunia św. nie wymaga ze swej istoty częstej spowiedzi. Uwypuklił przy tym

²⁹ C. Szczeklik, *Casus conscientiae*, Tarnoviae 1906¹; C. Szczeklik, J. Lubelski, *Casus conscientiae*, Tarnoviae 1917².

³⁰ L. Cros TJ, *Spowiednik dzieci i młodzieży*, Częstochowa 1888; Św. Alfons Liguori, *Przewodnik spowiednika*. Przetłumaczył i opracował ks. M. Biernacki, Warszawa 1906.

³¹ A. Kopyciński ks., *O Sakramencie Pokuty według zasad św. Alfonsa i innych znamienitszych autorów*, Przemyśl 1883¹.

³² Wystarczy tu zaznaczyć, że same artykuły zamieszczone w Przeglądzie Kościelnym w latach 1880—1895 razem zebrane dąłyby prawie kompletny podręcznik *De Poenitentia*, przeznaczony dla użytku spowiedników.

³³ Przebieg polemiki chronologicznie przedstawiał się następująco: A. Bogdanowicz ks., *Tezy teologii pasterskiej o częstotliwości Spowiedzi wiernych*, Gregoriana 2 (1936) 196 nn. Krytyka napisana przez J. Wójcika CSSR w Homo Dei 7 (1938) 120 nn. Odpowiedź ks. Bogdanowicza, Gregoriana 4 (1938) 261 nn. Replika o. Wójcika, Homo Dei 7 (1938) nn. A. Bogdanowicz ks., wydał jako osobną broszurę. *Częsta Komunia św. a częsta Spowiedź wiernych w praktyce duszpasterskiej*, Lwów 1938. Pozytywną recenzję tej pracy opublikował ks. A. Świętopełk-Mirski TJ w: *Myśl Rekolekcyjna* (Kwartalnik dla kapłanów) 2 (1938) 397 nn. O. Wójcik jeszcze raz wystąpił z krytyką: *Żeby często i godnie komunikować*, Pełnia Życia (Kwartalnik dla osób zakonnych) 1 (1939) 159 nn.

pozasakramentalne sposoby pojednania z Bogiem, w zakresie grzechów powszednich. O. Wójcik dopatrywał się w tym stanowisku pewnego zlekceważenia roli sakramentu pokuty, które prowadzi do rozluźnienia sumień a nawet świętokradzkich Komunii św. W dyskusji tej można się doszukiwać odbicia pewnych kierunków liturgicznych, reprezentowanych w tym czasie w Austrii przez O. P. P a r s c h a. Polemika polska jest o tyle ciekawa, że uwypuklając wiele elementów z zakresu teologii moralnej, głównie wyraża troski praktyczno duszpasterskie. W argumentacji prawie całkowicie pominięto stronę sakramentalną, uzasadniającą wartość częstego przystępowania do sakramentu pokuty.

Omawiając dorobek polskiej myśli etycznej związany z sakramentem pokuty trzeba wspomnieć, że i problemy pokuty kościelnej, ujęte od strony historycznej były też przedmiotem zainteresowań naszych teologów. Mamy prace na temat pokuty kościelnej w średniowiecznej Polsce (ks. Fankidejski)³⁴ oraz pokuty kościelnej w epoce patrystycznej (ks. M. Sieniatycki)³⁵. Studia te w pewnej mierze torowały drogę do wydobycia eklezjologicznego aspektu sakramentu pokuty.

Mimo praktycznego ujęcia w opracowywaniu problematyki spowiedniczej, stosunkowo mało zainteresowania okazali polscy moralści w sprawie kierownictwa duchownego. Brak u nas poważniejszej pracy na ten temat³⁶, a spotykamy jedynie niewielkie artykuły w czasopismach (zwł. w *Homo Dei*)³⁷. Oryginalne natomiast były próby włączenia w najszersze pojęte kierownictwo osiągnięć współczesnych psychiatrii (ks. Huet)³⁸.

Pewna dominanta podejścia praktycznego cechująca polską myśl etyczną łączy się z otwartą postawą wobec nowych problemów moralnych, wysuwanych przez współczesne życie. Te-

³⁴ Fankidejski ks., *Pokuta publiczna w Polskim Pomorzu i na Ziemi Chełmińskiej*, Przegląd Kościelny 2 (1880/81) 233 nn, 241 np, 249 nn.

³⁵ M. Sieniatycki ks., *Pokuta kościelna według Ojców Zachodnich*, Przegląd Teologiczny 2 (1921) 33 n., 147 nn., 213 nn.

³⁶ W braku oryginalnej polskiej pracy na ten temat wydano tłumaczenie: Ks. Honnay, *Praktyczne zasady kierowania duszami. Przewodnik dla spowiedników*. Przekład ks. F. Mirka, Poznań 1937.

³⁷ O. J. E., *O potrzebie przewodnika duchownego*, *Homo Dei* 7 (1938) 292 nn., 486 nn.

³⁸ S. Huet ks., *Psychoanaliza a Sakrament Pokuty*, Włocławek 1937; J. Ciemniowski ks., *Psychoanaliza na usługach religii i wychowania*, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 25 (1935) 123 nn.

maty związane z etycznymi granicami sportu, filmu, zagadnienia eugeniki, sterylizacji itd. stały się przedmiotem opracowań polskich moralistów w latach 1930—1939³⁹. W ten sposób postulat rozszerzenia zakresu tematycznego, wysuwany wobec teologii moralnej, był u nas choć w części realizowany.

B. Rozbudowa etyki filozoficznej

Szczególnym problemem w przemianach struktury teologii moralnej jest właściwe ułożenie stosunku filozoficznej podbudowy etyki chrześcijańskiej do samej teologii moralnej opartej na Objawieniu.

Wkład opracowań z zakresu etyki filozoficznej w całość dorobku polskiej myśli teologiczno-moralnej jest poważny. Dotyczy to względnie dużej ilości publikacji z tego zakresu, a bardziej jeszcze jakości, tj. solidności opracowań i oryginalności ujęcia.

Najpierw wymienić tu należy szereg prac i artykułów na temat samych podstaw etyki i moralności. Będą tu pewne całościowe opracowania ks. M. Morawskiego TJ, ks. F. Sawickiego, o. J. Woronieckiego, ks. A. Szymańskiego⁴⁰. Obok tego zostały opublikowane oryginalnie opracowane artykuły, dotyczące poszczególnych podstawowych problemów etyki filozoficznej (zwłaszcza w latach 1930—1939). Przykładowo można tu wymienić: ks. A. Jakubisia: *Określenie pojęcia dobra moralnego*⁴¹, ks. J. Salamucha: *Względność i bezwzględność etyki katolickiej*⁴², ks. T. Bensch:

³⁹ M. in. W. Wicher ks., *Etyczne granice sportu*, Włocławek 1932; M. Hoszowski, *Film, sztuka i etyka*, Warszawa 1938; S. Podoleński ks., TJ, *Etyka katolicka a eugenika i medycyna*, Przegląd Powszechny, t. 214 r. 54 (1937) 195 nn.; Z. Kozubski ks., *Sporty i tańce w świetle nauki katolickiej*, Warszawa 1934; I. Świrski ks., *Zagadnienie sterylizacji*, At. Kapł. t. 33 r. 20 (1934) 370 nn. Tu też wymienić należy liczne opracowania z zakresu etyki małżeńskiej, jak np. Z. Kozubski ks., *Problem potomstwa* (studium etyczne), Warszawa 1930; S. Sobalkowski ks., *W kwestii moralności pożycia małżeńskiego*, At. Kapł. t. 32 r. 19 (1933) 66 nn.; W. Wicher ks., *Świadome macierzyństwo*, At. Kapł. t. 34 r. 20 (1934) 479 nn.

⁴⁰ M. Morawski ks. TJ, *Podstawy etyki i prawa*, t. 1 i 2, Kraków 1891, 1893; F. Sawicki ks., *Filozofia życia*, Poznań 1936; J. Woroniecki o. ZK, *Etyka*, W: *Zarys filozofii*, Lublin 1930, t. 2 177—288; A. Szymański ks., *Etyka, wiadomości wstępne*, Lublin 1937.

⁴¹ *Wiadomości diecezji łódzkiej*, r. 17 (1937) z. 12.

⁴² *Przegląd Powszechny*, t. 211 r. 53 (1936) 36 nn.

*Kształtowanie się poglądów na stosunek prawa naturalnego do pozytywnego*⁴³. Problem metody właściwej dla etyki filozoficznej poruszył ks. Kazimierz K o w a l s k i w osobnym artykule⁴⁴.

W całym omawianym okresie (1880—1939) powstały liczne prace, mające za temat analizę krytyczną poszczególnych systemów i poglądów etycznych pozakatolickich. Począwszy od etyki stoików⁴⁵ i Epikura⁴⁶, poprzez systemy Kanta⁴⁷ i Nietzschego⁴⁸ aż do współczesnej doktryny hitlerowskiego rasizmu⁴⁹. Prace z tego zakresu są tym cenniejsze, że nie poprzestając na krytycznej ocenie danego systemu etycznego dają niejednokrotnie nowe naświetlenie katolickiej etyki, przez wyszukanie pewnych elementów wspólnych z omawianymi poglądami. Tak np. ks. Z e g a r l i ń s k i opracowując naukę moralną Epikura uwypuklił równocześnie problem chrześcijańskiego eudajonizmu⁵⁰.

Ze strony etyki filozoficznej otrzymała też polska teologia moralna pomoc w formie prób konfrontacji podstawowych zagadnień etycznych z nowymi osiągnięciami innych nauk, a zwłaszcza psychologii. W problematykę moralną wolności woli, cnót, nawyków itp., wiele nowych naświetleń wniosły oryginalne opracowania ks. J. C h o j n a c k i e g o, ks. J. S a l a m u c h y, ks. P. S i w k a T J i innych⁵¹. Na szczególną uwagę zasługuje tu polemika, jaka wywiązała się między ks. Salamuchą a O. Woronieckim. Okazją do niej stała się podjęta przez ks. Salamuchę próba ujęcia cnoty i sprawności w oparciu o psy-

⁴³ Prąd, t. 31 r. 24 (1935) z. 11, 12.

⁴⁴ K. Kowalski ks., *Les fondaments de la méthode de philosophie morale*, Collectanea Theologica 18 (1937) 55 nn.

⁴⁵ S. Adamski ks., *Punkt oparcia moralności w nowożytnym stoicyzmie*, Przegląd Kościelny t. 5 (1904) 53 nn.

⁴⁶ S. Zegarliński ks., *Nauka moralna Epikura a chrześcijańskie zapatrywanie się na najwyższe dobro człowieka*, Kraków 1917.

⁴⁷ M. Sieniacki ks., *Główne zasady etyki Kanta a etyka chrześcijańska*, Przegląd Powszechny, t. 118 r. 30 (1913) 309 nn., t. 119 r. 30 (1913) 54 nn.

⁴⁸ Z. Kozubski ks., *Fryderyk Nietzsche i jego etyka — studium moralno-apologetyczne*, Poznań 1924.

⁴⁹ J. Pastuszka ks., *Filozoficzne i społeczne idee A. Hitlera, (rasizm)*, At. Kapł. t. 40 r. 23 (1937) 329 nn., 421 nn. oraz t. 41 r. 24 (1938) 23 nn.

⁵⁰ Vide przypis 43.

⁵¹ J. Chojnacki ks., *Wychowanie i charakter, tresura i nawyki*, Warszawa 1933; J. Salamucha ks., *Rola woli w naszym życiu psychicznym*, Głos Kapłański 6 (1932) 7 nn.; P. Siwek ks. T J, *Świadomość wolności woli*, Przegląd Filozoficzny 37 (1934) 385 nn.

chologię Lindworsky'ego⁵² ze szczególnym podkreśleniem roli motywów⁵³. Trzeba tu też wymienić śmiałą próbę ks. Salamuchy zastosowania w etyce katolickiej osiągnięć współczesnej logiki.

Równocześnie, w pewnej przynajmniej mierze można stwierdzić, że niektóre artykuły z zakresu etyki filozoficznej, opublikowane na łamach polskich periodyków, torowały drogę nowym prądom czy ideom, oddziałując zapładniająco na rozwój myśli etycznej w Polsce. Tak np. na zainteresowanie się w etyce problemem personalizmu wpływały m. i. artykuły ks. Konstantego Michalskiego⁵⁴.

Wreszcie pomoc dla rozwoju całości polskiej teologii moralnej ze strony etyki filozoficznej szła po linii głębszego uzasadnienia niektórych norm moralnych, przez ich powiązanie z prawem naturalnym⁵⁶. Niestety tylko nieliczne prace z tego zakresu ukazały się w badanym okresie.

Wobec tego choć pobieżnego przeglądu prac i artykułów z zakresu etyki filozoficznej uderza fakt, że ten niewielki wprawdzie ilościowo, ale cenny i oryginalny dorobek intelektualny nie wywarł silniejszego wpływu na całość rozwoju myśli teologiczno-moralnej w Polsce. Gdzie należy szukać przyczyn tego niewykorzystania?

Nasuwa się tu najpierw ogólny problem stosunku etyki filozoficznej do teologii moralnej w Polsce. Zagadnienie to dyskutowane wielokrotnie wśród teologów Zachodu, było też poruszane przez naszych moralistów. Przeważała w badanym okresie w Polsce opinia o potrzebie podporządkowania etyki filozoficznej etyce teologicznej i przyznawania jej, przynajmniej

⁵² J. Lindworsky · SJ, *Der Wille*, Leipzig 1923; Tenże, *Willenschule* Paderborn 1927.

⁵³ J. Salamucha ks., *Uwagi na temat kształcenia charakteru*, Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy 22 (1933) 6 nn.

⁵⁴ Tenże, *Zagadnienie przymusu w życiu społecznym*, Prąd t. 37 r. 26 (1939) 172 nn.

⁵⁵ Np. K. Michalski ks. CM, *Katolicka idea wychowania*. W: *Katolicka myśl wychowawcza*. Pamiętnik II Katolickiego Studium o wychowaniu w Wilnie 1936, Poznań 1937, 23 nn.

⁵⁶ S. Mystkowski ks., *Idea prawa naturalnego w chrześcijańskiej starożytności*, Przegląd Katolicki 1927, 506 nn. *Idea prawa naturalnego u scholastyków*, tamże, 520 nn., 534 n. 555 nn.; Tenże, *Idea prawa naturalnego w starożytności i u scholastyków* (studium prawno-etyczne). Warszawa 1928; S. Podoleński ks. TJ, *Prawo międzynarodowe a prawo natury*, Przegląd Powszechny t. 141 r. 36 (1919) 165 nn.; E. Elter ks. TJ, *Autorytet prawa*, Przegląd Powszechny t. 212 r. 53 (1936) 129 nn.

praktycznie, roli jakby służebnej (m. in. ks. A. Borowski, o. J. Woroniecki)⁵⁷. Były to jakby echa tezy *Maritaina*, negującego odrębny, samoistny charakter etyki filozoficznej jako nauki⁵⁸. Temu stanowisku *Maritaina* przeciwstawił się w osobnej rozprawie ks. K. Kłósak dowodząc, w oparciu o doktrynę św. Tomasza, samoistności filozofii moralnej jako odrębnej nauki⁵⁹.

Przytoczone poglądy i polemiki nie wywarły jednak wyraźniejszego wpływu na wykorzystanie dorobku etyki filozoficznej przez polskich moralistów. Oddziaływały tu hamująco inne czynniki. Obok silnego akcentowania strony praktycznej w ujęciu teologii moralnej zaważył tu też prawdopodobnie wspomniany wyżej problem uprawiania teologii moralnej raczej jako wykładu katolickiej doktryny moralnej, a nie jako etyki teologicznej.

Obiektywnie trzeba jednak zaznaczyć, że odegrały tu pewną rolę także względy czasowe. Najważniejsze osiągnięcia polskiej etyki filozoficznej przypadają na ostatnie dziesięć lat badanego okresu, stąd w dużej mierze brakło czasu na przyswojenie tych elementów przez całą teologię moralną w Polsce.

Dokonany dotąd przegląd rozwoju polskiej teologii moralnej daje jedynie ogólny obraz dążenia do pogłębienia i odnowy tego działu nauk teologicznych. Bardziej istotnym wydaje się spojrzenie od strony głównych idei, wokół których ześrodkowała się dojrzewająca myśl teologiczno-moralna w Polsce. W tym aspekcie będziemy mogli zobaczyć dopiero m. in. faktyczny wpływ polskiej etyki filozoficznej na całość teologii moralnej.

II. GŁÓWNE IDEE PRZEWODNIE ROZWOJU MYŚLI TEOLOGICZNO-MORALNEJ

Staram się z kolei przedstawić główne idee przewodnie, wokół których ześrodkowane były najliczniej publikacje polskie z zakresu teologii moralnej w latach 1880—1939. Wśród wielu idei, jakie były przedmiotem zainteresowań i badań katolickich moralistów Zachodu, pewne wydają się być żywiej ode-

⁵⁷ A. Borowski ks., *Teologia moralna*, Cz. 1 t. 1 Warszawa 1939, 15—18; J. Woroniecki o. ZK, *Katolicka etyka wychowawcza*, Cz. 1 analityczna, Poznań 1929, s. 40 nn.

⁵⁸ J. Maritain, *De la philosophie chrétienne*, Paris 1933; Tenże, *Science et sagesse*, Paris 1935.

⁵⁹ K. Kłósak ks., *Maritainowa analiza stosunku filozofii moralnej do teologii*, Lwów 1938. (Nadbitka z Coll. Theol.).

brane i silniej zaznaczone w polskiej twórczości teologicznej. Będą to:

1. idea chrystocentryzmu, 2. eklezjologiczne ujęcie teologii moralnej, 3. teologia laikatu, 4. idea personalizmu chrześcijańskiego.

Choć te cztery wymienione zagadnienia nie wyczerpują na pewno tematyki polskiej teologii moralnej w badanym okresie, uważam jednak, że pozwalają w sposób możliwie przejrzysty wniknąć w kiełkującą myśl teologiczną w tym zakresie.

A. Chrystocentryzm

W teologii moralnej Zachodu zaznacza się wyraźnie w tym okresie dążność do podkreślania chrystocentryzmu w ujęciu całej teologii moralnej. Teologowie zaczawszy od Hirschera⁶⁰ aż do Tillmanna⁶¹ przyczyniali się do stopniowej konsekwentnej przebudowy całej teologii moralnej pod tym właśnie kątem.

Chrystocentryczne ujęcie katolickiej nauki moralności łączy się najściślej z ewangeliczną zasadą naśladowania Zbawiciela. Chodzi tu o pełną skryptyrystyczną treść tej zasady. Obejmuje ona nie tylko wzór życia Chrystuśa, jako normy postępowania wszystkich chrześcijan. Wchodzi w grę całe „pójście za Chrystusem” (Nachfolge), gdzie całe życie moralne ujmowane jest na platformie osobistego odniesienia do osoby Zbawiciela. Wyrazem tego ma być oddanie się na służbę Chrystusowi i zaangażowanie w budowaniu Bożego Królestwa⁶².

Idea naśladowania Chrystusa była w Polsce szeroko rozpowszechniona dzięki dziełku przypisywanemu Tomaszowi à Kempis, którego coraz to nowe tłumaczenia na język polski były wielokrotnie wydawane w latach 1880—1939. Niezależnie od wpływu tej książeczki, zasada naśladowania Zbawiciela była w Polsce szerzona przez zakon Jezuitów i przez silnie w tym czasie oddziałujący prąd franciszkański.

Ignacjańskie ujęcie naśladowania oparte na tzw. „kontemplacji” tajemnic życia Zbawiciela wyrażać się ma szczególnie

⁶⁰ J. Hirscher, *Die christliche Moral als Lehre von der Verwirklichung der göttlichen Reiches in der Menschheit*, Tübingen 1835.

⁶¹ T. Tillmann, *Handbuch der katholischen Sittenlehre*, Düsseldorf 1934—38.

⁶² A. Schulz OSB, *Suivre et imiter le Christ d'après le Nouveau Testament*, Paris 1966, K. Wojtyła ks., *Ewangeliczna zasada naśladowania*, At. Kapł. t. 55 r. 49 (1957) 57 nn.

w czynnym zaangażowaniu w walce o szerzenie Królestwa Boga pod sztandarem Chrystusa Wodza.

Franciszkanizm przeżywał w Polsce w omawianym okresie swe odrodzenie. Znalazło to swój wyraz m. in. w licznych periodykach redagowanych w duchu franciszkańskim. Obok czasopism o typie czysto dewocyjnym były też i takie, które miały wyraźny program religijno-moralny. Wymienić tu trzeba wydawaną przez oo. kapucynów Rodzinę Seraficką⁶³, nadającą kierunek społeczny odradzającemu się tercjarstwu. Franciszkanie konwentualni wydawali obok Pochodni Serafickiej⁶⁴, Rycerza Niepokalanej⁶⁵, organ założonej przez o. Maksymiliana Kolbe Milicji Niepokalanej. Duchem franciszkańskim przepełnione też było stojące na bardzo wysokim poziomie pismo *Verbum*⁶⁶, redagowane ze współudziałem świeckich katolików. Wreszcie wyrazem żywego zainteresowania franciszkanizmem w Polsce były liczne publikacje i wydawnictwa zbiorowe, ogłoszone drukiem w 1926 r. z okazji 700-lecia śmierci Biedaczyny z Asyżu⁶⁷. Wszystkie te publikacje podkreślały chrystocentryzm, w charakterystycznej dla ducha franciszkańskiego formie zaangażowania całej osoby ludzkiej w oddaniu się osobie Boga-Człowieka⁶⁸.

Idea naśladowania Chrystusa w Polsce przekroczyła wyraźnie zasięgiem swych wpływów granice oddziaływania ignacjańskiego czy franciszkańskiego ducha. Uderza jednak brak głębszego teologicznego opracowania problematyki naśladowania. Mamy w tej dziedzinie przeważnie bardziej popularne artyku-

⁶³ Rodzina Seraficka, Miesięcznik religijno społeczny, Warszawa 1910—1939, r. 1—30, wydawany przez oo. kapucynów.

⁶⁴ Pochodnia Seraficka. Organ Trzeciego Zakonu Stowarzyszenia Franciszkańskiej Krucjaty Misyjnej, Grodno — Kraków 1926—1939, r. 1—14. Miesięcznik wydawany przez oo. franciszkanów.

⁶⁵ Rycerz Niepokalanej, Kraków — Grodno — Niepokalanów 1922—1939 r. 1—18.

⁶⁶ *Verbum*, patrz przypis 7z.

⁶⁷ *Święty Franciszek z Asyżu, Studia i szkice*. Zbiór odczytów wygłoszonych w r. 1927 staraniem Naukowego Instytutu Katolickiego i Towarzystwa Dante Alighieri w Krakowie, Kraków 1928.

⁶⁸ Jeśli idąc za de Guibertem rozróżnimy dwie główne formy naśladowania Chrystusa: psychologiczną, opartą bardziej o sam tekst Ewangelii i zbliżającą się do Chrystusa od strony Jego świętego człowieczeństwa, oraz tzw. formę teologiczną, ześrodkowaną w kontemplacji tajemnic Słowa Wcielonego — to w Polsce wyraźnie dominujące ujęcie pierwsze (O. de Guibert SJ, *Études de théologie mystique*, Toulouse 1930).

ły o typie ascetycznym (np. w *Homo Dei*)⁶⁹. Wyjątek w tym zakresie stanowi opracowanie o. M. Morawskiego na temat naśladowania Chrystusa u protestanckich paulinistów⁷⁰. Analizuje w nim dwojaki pogląd teologów protestanckich na naśladowanie: etyczny i mistyczny, pogłębiając w ten sposób spojrzenie na katolicką doktrynę w tym zakresie.

Dokładniejsza analiza polskich publikacji i periodyków teologicznych i popularno religijnych z lat 1880—1939 wskazuje, że idea chrystocentryzmu została przyswojona przez myśl teologiczną raczej od strony konkretnych przejawów życia religijno-moralnego, od strony nabożeństw, podkreślających centralne miejsce Chrystusa w życiu moralnym. Nie tyle teoretyczne naukowe rozważania znalazły w Polsce żywy oddźwięk, co raczej praktyczny chrystocentryzm, zawarty w kulcie eucharystycznym, w nabożeństwie do Najśw. Serca i czci Chrystusa Króla.

Życie eucharystyczne rozwijało się oczywiście stale na ziemiach polskich. W badanym jednak okresie kult eucharystyczny wyraźnie wzrasta, nasila się i to w pełnym ujęciu tego nabożeństwa. W nabożeństwie eucharystycznym wyróżnić możemy, jak wiadomo, niejako trzy aspekty: kult adoracyjny, korzystanie z Komunii św., a wreszcie msza św. i uczestnictwo w niej. Cały ten nurt wyraźnie w Polsce się nasila, ale w pewnej kolejności czasowej. Można zauważyć stopniowe dojrzewanie problemów. Kult adoracyjny, żywy na początku omawianego okresu, pogłębia się już w latach 1880—1915. Problem Komunii św. narasta szczególnie na przełomie XIX i XX w., przy czym momentem przełomowym stają się oczywiście dekrety piusowe o częstej i wczesnej Komunii św. Najpóźniej stosunkowo narasta i dojrzewa sprawa Mszy św. i jej roli w życiu moralnym chrześcijańskim. Dopiero ostatnia dekada tzw. okresu międzywojennego może w tej dziedzinie poszczycić się poważniejszym dorobkiem.

Problemy związane z kultem adoracyjnym znajdują swój wyraz w licznych artykułach na łamach czasopism takich jak „SS. Eucharystia”, „Adoracja Najśw. Sakramentu”⁷¹ itd. Ana-

⁶⁹ J. Puchalik o. CSSR, *O naśladowaniu Chrystusa*, *Homo Dei* r. 4 (1935) 328 nn.

⁷⁰ M. Morawski o. TJ, *Pauliniści protestanccy o naśladowaniu Chrystusa*, *Przegląd Biblijny* 1938, 28 nn.

⁷¹ SS Eucharystia, miesięcznik, organ Tow. Kapłanów Polskich Ado-

lizując te artykuły możemy zauważyć, jak nabożeństwo eucharystyczne we formie adoracyjnej staje się punktem wyjścia i oparciem dla chrystocentrycznego życia moralnego, szczególnie u kapłanów⁷². Można tu zauważyć wyraźne oddziaływanie wpływów francuskich, zwłaszcza pism i duchowości bł. Eymarda⁷³. Stopniowo wpływ ten ogarnął znacznie szerszy zakres, oddziałując na formowanie się życia moralnego świeckich katolików w duchu chrystocentryzmu⁷⁴. Uderza tu jednak brak głębszej podbudowy teologicznej od strony cnoty religijności.

Moralne problemy związane z Komunią św., poruszane w teologicznych periodykach polskich w latach 1880—1905, dotyczą przede wszystkim zagadnień częstotliwości dopuszczania wierznych do Stołu Pańskiego. W początkach tego okresu mamy jeszcze publikacje polemiczne zwalczające pozostałości rygoryzmu jansenistowskiego⁷⁵. W większości wypadków ujęcia autorów idą tu utartym już szlakiem, w oparciu o opinie wybitnych teologów Zachodu, a zwłaszcza św. Alfonsa⁷⁶. Ogłoszenie dekretów piusowych dało okazję do szeregu opracowań teologicznych, stanowiących nie tylko wyjaśnienie rozporządzeń Stolicy Apostolskiej, ale będących pewnego rodzaju podsumowaniem linii rozwojowej praktyki kościelnej w zakresie częstej Komunii św. (ks. Borowski, ks. Feliś, ks. Żukiewicz)⁷⁷. Część artykułów i opracowań idzie jeszcze dalej, precyzując stopnio-

racji Przenajśw. Sakramentu, Bruchenthal p. Uhnów 1895—1902. Potem Adoracja Przenajświętszego Sakramentu, Lwów — Kraków 1902—1915.

⁷² M. in. w artykułach ks. T. Jeża ogłoszonych w Adoracji Przenajśw. Sakr., Lwów w latach 1912—1915.

⁷³ Tow. Kapłanów Polskich Adoracji Przenajśw. Sakr. wydające czasopismo SS. Eucharystia, a potem Adoracja, było erygowane jako oddział „Stowarzyszenia eucharystycznego kapłanów świeckich” założonego przez bł. Eymarda. — Por. P. J. Eymard, *Cześć Przenajświętszego Sakramentu*, Kraków 1893; Tenże, *Tajemnica Eucharystii*, Warszawa 1897; Błog. Julian P. Eymard, *Boska Eucharystia w Komunii Świętej*, Warszawa 1935.

⁷⁴ Np. artykuły w czasopismach SS Eucharystia i Powściągliwość i Praca, z lat 1898—1915.

⁷⁵ Cros, o. T. J., patrz przypis 30.

⁷⁶ M. in. Przegląd Kościelny r. 2 (1880/81) 259 nn., r. 10 (1888) 349 nn. r. 15 (1893) 554 nn.

⁷⁷ A. Borowski ks., *Praktyka Komunii Św. w pierwszych dwu wiekach Kościoła*, At. Kapł. t. 8 r. 4 (1912) 128 nn., 222 nn. — Feliś K. ks., *Zarys sporu i nauki o częstej i codziennej Komunii św.*, Przegląd Kościelny t. 11 (1907) 290 nn., 325 nn., 397 nn.; S. Żukowski ks., *Częsta i codzienna Komunia Św.*, Lwów 1908.

wo, choć najczęściej w ujęciu popularnym, wymagania moralnego życia chrześcijańskiego, opartego o częstą Komunię św. i niejako ześrodkowanego w Chrystusie⁷⁸. Sprawa wczesnej Komunii św. dzieci była tematem mniej polemicznym z punktu widzenia teologicznego, a raczej zagadnieniem wychowawczym. Dekrety piusowe w tym względzie pobudziły twórczość pisarską polskich teologów po linii opracowania życia moralnego wczesnych lat dzieciństwa (artykuły w Miesięczniku Katechetycznym, Ateneum Kapłańskim itd.)⁷⁹. Mamy jednak i tu opracowania ściśle teologiczne jak np. o Gmurowskiego: *Teologiczne uzasadnienie wczesnej Komunii św.*⁸⁰

Problem mszy św., jako ośrodka życia chrześcijańskiego, dojrzał — jak już wspomniałem wyżej — stosunkowo powoli. Choć nie brakło w czasopismach teologicznych i popularno religijnych artykułów na temat mszy św. już znacznie wcześniej⁸¹, to jednak około 1925 r. zaczynają się pojawiać poważniejsze opracowania dotyczące roli mszy św. w życiu chrześcijańskim. Powstający w Polsce wolno i z trudem ruch liturgiczny stworzył dopiero sprzyjające warunki dla tego rodzaju publikacji. W latach trzydziestych mamy już szereg artykułów na temat istoty mszy św.⁸² a także jej roli w życiu moralnym⁸³. Doszło tu do przesunięcia punktu ciężkości w życiu moralno-ascetycznym z adoracji na mszę św. Wyrazem takiego ujęcia w dziedzinie ascezy kapłańskiej będzie dzieło ks. Żychlińskiego *Sacerdos*⁸⁴ oraz zbiorowa praca *Kapłan wśród ludzi*⁸⁵. W odniesieniu do ludzi świeckich analogiczne opracowania znajdzie-

⁷⁸ Vide artykuły w czasopiśmie *Hostia*. Organ kierowników Krucjaty Eucharystycznej, Kraków 1924—1939.

⁷⁹ Np. Z. Bielański ks., *O uczuciu religijnym i jego rozwoju*, Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy t. 3 (1913) 473 nn., 525 nn., t. 4 (1914) 3 nn.

⁸⁰ *At. Kapł.* t. 32 r. 25 (1939) 373 nn.

⁸¹ Np. E. Vandeur o. OSB, *Liturgia Mszy św.*, drukowane w: *Głos Serca Jezusowego*, Warszawa 8 (1913) i 9 (1914).

⁸² Artykuły ks. A. Bogdanowicza, o. M. Morawskiego TJ (jun.), o. van Oost OSB, ks. E. Florkowskiego, w: *Misterium Christi* i *Ateneum Kapłańskie*.

⁸³ M. in. van Oost K. o. OSB, *Msza moja i uświęcenie moje*, *Misterium Christi* t. 3 (1931/32) 65 nn., 110 nn., 157 nn., 212 nn.; Tenże, *Msza święta — ośrodek naszego życia duchowego*, *At. Kapł.* t. 26 r. 16 (1930) 64 nn.

⁸⁴ A. Żychliński ks., *Sacerdos. Rozważania teologiczne o kapłaństwie i jego zadaniach*, Poznań 1932.

⁸⁵ *Kapłan wśród ludzi*, Praca zbiorowa ku uczczeniu ks. W. Kornilowicza w 25-lecie Jego pracy kapłańskiej, Warszawa 1938.

my w artykułach czasopism *Mysterium Christi* i *Ku szczytom*⁸⁶. Pewną syntezę moralnych zagadnień, związanych z kultem eucharystycznym znaleźć możemy w artykułach abpa Mańkowskiego⁸⁷ i w listach pasterskich abpa Bilczewskiego⁸⁸.

Gdy chodzi o dokładniejszy wgląd w formowanie się chryścocentryzmu życia moralnego poprzez nabożeństwo eucharystyczne, to trzeba zebrać w całość najistotniejsze myśli, rozsiane w różnych publikacjach, a zwłaszcza w artykułach czasopism religijnych badanego okresu.

Kult adoracyjny stwarzał podstawy do ujmowania życia moralnego na platformie osobistego odniesienia do Chrystusa. Zarówno przykazania nie mają tu charakteru bezosobowych przepisów, jak i niezachowanie ich przez człowieka nie jest przekroczeniem martwego paragrafu prawa⁸⁹.

W związku z Komunią św. uwypuklany bywa szczególnie postulat upodobnienia się do Chrystusa. Ma się dokonywać formowanie na Jego wzór, ale przede wszystkim od wewnątrz, mocą łaski. Dopiero w konsekwencji wyłania się obowiązek naśladowania Chrystusa całym życiem, jako przejaw współpracy z łaską⁹⁰. Słabiej natomiast wydobyty bywa element łaski jednoczącej (*gratia unionis*) i płynące stąd zobowiązania miłości i jedności.

Uczestnictwo we mszy św. dało okazję do sformułowania obowiązku oddania się Bogu w Chrystusie. Obok akcentowanego silnie momentu kultycznego, zaznaczona też jest wyraźnie sprawa gotowości wypełnienia Bożych przykazań⁹¹. Natomiast problem czynnego włączenia się w dzieło zbawcze Chrystusa rzad-

⁸⁶ *Mysterium Christi*. Czasopismo liturgiczne, Kraków t. 1—10 (1929—1939); *Ku szczytom*. Dwumiesięcznik poświęcony zagadnieniom pełnego wychowania katolickiego. Wilno r. 1—2 (1937—1939). Nadto artykuły w innych czasopismach np. o. J. Woroniecki OP, *Per Ipsum. Szkoła Chrystusowa* t. 8 r. 5 (1934) 97 nn.; T. Wilczyński ks., *Ofiara ośrodkiem życia religijnego*, *Prąd* t. 31 (1936) 67 nn.

⁸⁷ P. Mańkowski abp. *Zasady i zбочzenia kultu Eucharystycznego*, *At. Kapł.* r. 21 (1928) 417 nn., t. 22 (1928) 1 nn.

⁸⁸ J. Bilczewski abp., *Bóg — Miłość. Listy i przemówienia Eucharystyczne*, Lwów 1913.

⁸⁹ Por. W. Kornilowicz ks., *Wartości kulturalno-wychowawcze liturgii*, Warszawa 1936.

⁹⁰ Np. F. Walczak ks., *Eucharystia a doskonałość chrześcijańska*, *Gazeta Kościelna* 46 (1939) 162 nn. i 178 nn.

⁹¹ M. in. B. Kominek ks., *Eucharystia w życiu jednostki i rodziny*, *Ruch Katolicki* 8 (1938) 289 nn.

ko bywa poruszany. Trzeba też zaznaczyć, że choć całość kultu eucharystycznego powiązana jest też oczywiście z postulatem miłości Boga i bliźniego, ten jednak aspekt silniej uwzględniony został w kontekście nabożeństwa do Najśw. Serca Jezusowego. Zresztą oba wymienione nabożeństwa najściślej są wzajemnie powiązane.

Kult Najświętszego Serca Jezusowego stanowi u nas w Polsce drugi punkt wyjściowy dla praktycznie ujętego chrystocentryzmu moralnego życia. Cześć Najświętszego Serca miała w Polsce najpiękniejsze tradycje historyczne, ale pod koniec XIX w. spotykamy znaczne pogłębienie i nasilenie tego nabożeństwa. Na szczególną uwagę zasługuje tu Apostolstwo Modlitwy wraz ze swym periodykiem *Posłaniec Serca Jezusowego*⁹², ale także ośrodek kapucyński z czasopismem *Rodzina Seraficka*⁹³, nadto pisma *Głos Serca Jezusowego*⁹⁴, a później *Pro Christo*⁹⁵. Cześć Najśw. Serca Jezusowego w Polsce, także i w tym okresie jest wyraźnie powiązana z nabożeństwem do Męki Pańskiej. Dawne tradycje z czasów XVII w., tradycje o *Drużbickiego TJ*, wyprowadzające cześć Najśw. Serca poprzez mistyków średniowiecznych z kultu Rany Boku Chrystusowego nadal zaznaczają się w pewien sposób⁹⁶. Przede wszystkim widać, że nabożeństwo do Najśw. Serca staje się punktem wyjścia dla rozwiązania moralnego problemu cierpienia w życiu człowieka. Właśnie w latach osiemdziesiątych, gdy społeczeństwo polskie zdołało się trochę otrząsnąć po katastrofie nieudanego powstania, zaczęto od nowa pasować się z problemem cierpienia. Odwrócono się już wówczas zdecydowanie od rozwiązań emigracyjnego mesjanizmu, a starano się właśnie przez nabożeństwo do Najśw. Serca włączyć cierpienia ludzkie w całość życia chrześcijańskiego ześrodkowanego w Chrystusie. Wielką rolę w tym względzie odgrywał aspekt wynagradzający. Stopniowo, właśnie w ramach tak szeroko po-

⁹² *Posłaniec Serca Jezusowego*. Miesięcznik dla szerzenia czci Najśw. Serca Jezusowego — organ Apostolstwa Modlitwy i Poświęcenia Rodzin Boskiemu Sercu Jezusa (Intronizacji), Kraków 1872—1939, r. 1—68; oo. Jezuiti.

⁹³ *Rodzina Seraficka*. Vide przypis 63.

⁹⁴ *Głos Serca Jezusowego*. Miesięcznik poświęcony czci Najśw. Sakramentu, Warszawa 1906—1915, r. 1—10, red. ks. Z. Skarżyński.

⁹⁵ *Pro Christo*, vide przypis 7x.

⁹⁶ S. Stojalowski ks., *Ostatnia nadzieja Serca Jezusowego, czyli wykład Apostolstwa Serca Jezusowego, historyczny, naukowy, praktyczny*, Kraków 1872. Również staraniem ks. Stojalowskiego wydano: *Drużbicki K. ks., Meta Cordium*, Lwów 1875.

jętego nabożeństwa do Najśw. Serca krystalizuje się idea budowania Królestwa Chrystusowego na ziemi⁹⁷.

Sledząc myśl teologiczno-moralną zawartą w artykułach czasopism szerzących kult Serca Bożego, możemy zaobserwować jak to nabożeństwo prowadzi i niejako przygotowuje do czci Chrystusa Króla. Można tu wyróżnić wpływ ducha franciszkańskiego, zwłaszcza oo. kapucynów, dalej nurt ignacjański, ześrodkowany w Apostolstwie, Modlitwy. A wreszcie wpływy kierunku o. Mateo, zespolone w Polsce z czasopismem *Pro Christo*. Szczególną rolę odegrała tu bezsprzecznie coraz bardziej rozpowszechniona i uzasadniona praktyka intronizacji.

Istotnym elementem dla chrystocentryzmu powiązanego z nabożeństwem do Najśw. Serca, jest pojmowanie życia moralnego jako odpowiedzi na miłość Chrystusa⁹⁸. Znajdujemy tu pewne elementy styczne z rozpowszechnioną dziś przez Häringa etyką „responsoryjną”. Na uwagę zasługuje m. in. głębokie ujęcie problemu grzechu, jako odrzucenia i sprzeniewierzenia się miłości⁹⁹.

Jak już wspomniałem, część Chrystusa Króla została przygotowana przez nabożeństwo do Serca Bożego. Uderzającą jest rzeczą, że ogłoszenie przez Piusa XI święta Chrystusa Króla znalazło w polskich czasopismach religijnych bardzo żywy i trwały oddźwięk. Powstało w krótkim czasie wiele opracowań i artykułów usiłujących cześć Chrystusa Króla postawić jako ideę centralną życia ascetycznego, a nawet całego życia moralnego¹⁰⁰. To właśnie ujęcie życia moralnego, jako służby Chry-

⁹⁷ M. Morawski ks. TJ, *Dwusetna rocznica nabożeństwa do Serca Jezusowego*, Przegląd Powszechny t. 11 r. 3 (1886), Dod. XI nn.; M. Nasalski ks., *Najświętsze Serce Jezusa — doskonały wzór miłości, źródło łask obfitych*, Homiletyka t. 5 r. 2 (1900); R. Kostecki o. ZK, *Przedmiot i cel Nabożeństwa do Najświętszego Serca Jezusowego*, Szkoła Chrystusowa t. 7 (1934) 241 nn. — W braku większej syntezy teologicznej dotyczącej nabożeństwa do Najśw. Serca, opracowanej przez teologów polskich, wydano szereg tłumaczeń klasycznych dzieł zagranicznych. M. in. J. V. Bainvel SJ, *Kult Serca Bożego — teoria i rozwój*, Kraków 1934; A. Vermeersch TJ, *O nabożeństwie do Najświętszego Serca Jezusowego*, Kraków 1933.

⁹⁸ Liczne artykuły w czasopismach: *Wiadomości Katolickie*, Szkoła Chrystusowa i *Ruch Katolicki*, zwłaszcza z lat 1926—1933.

⁹⁹ R. Jałbrzykowski abp, *Bóg jest miłość, czyli przewodnia myśl o życiu duchowym*, Wilno 1933.

¹⁰⁰ M. in. A. Górniewicz o. ZK, *Tajemnica Królestwa powszechnego*, Szkoła Chrystusowa t. 7 (1933) 5 nn.; Tenże, *Królestwo uświętobliwienia*, Szkoła Chrystusowa t. 7 (1933) 250 nn.; K. Kowalski ks.,

stusowi Królowi i jako budowanie i szerzenie Jego Królestwa na ziemi, jest dominującą formą chrystocentryzmu moralnego w Polsce w latach 1925—1939.

Trudno jest jednak bliżej sprecyzować dorobek polskiej myśli teologiczno-moralnej na tym odcinku. Choć wiele stosunkowo na te tematy u nas pisano i choć niektóre opracowania mają charakter oryginalny¹⁰¹, a nawet sięgają do podstaw skrypturystycznych (abp Teodorowicz)¹⁰², brak jednak poważniejszych prac teologicznych dających syntezę tego zagadnienia. Ujęcie życia moralnego chrześcijańskiego jako budowy Królestwa Chrystusowego wyróżnia się cechą czynną, zdobywczą¹⁰³. Postawa apostołska jest często powiązana z rycerskością. Uderza tu równocześnie wyraźne nastawienie społeczne, ze specjalnym uwzględnieniem problematyki rodzinnej¹⁰⁴. Zaznacza się także, choć już nie w tak silnej formie, ogólne otwarcie się na sprawy związane z doczesnym powołaniem człowieka (kultura, postęp techniczny itp.)¹⁰⁵. Dominuje tu jednak miłość i dążenie do ugruntowania panowania miłości. Można powiedzieć, że to ujęcie bardziej podkreśla ideę panowania Chrystusa, niż współdziałanie w budowie Królestwa, jako realizacji dzieła zbawczego.

Daje się odczuć brak większej syntezy, obejmującej całość teologii moralnej pod kątem chrystocentryzmu i naśladowania¹⁰⁶. Mamy w tej dziedzinie bardzo ciekawą i oryginalną próbę ks. Edwarda Szwejnic a, dokonaną jednak na poziomie podręcznika dla szkół średnich¹⁰⁷. Podręcznik ten, przeprowadzający konsekwentnie ideę Królestwa Bożego jako dominantę moralności chrześcijańskiej oparty jest o silne podstawy skryp-

O trzech czynnikach Królestwa Bożego — o sprawiedliwości, o radości i o pokorze, Szkoła Chrystusowa t. 1 (1930) 113 nn. i 195 nn. Nadto liczne artykuły w czasopiśmie Pro Christo.

¹⁰¹ Np. K. Kowalski ks., *Chrystocentryczny charakter życia chrześcijańskiego*, Prąd 32 (1934) 3 nn.

¹⁰² J. Teodorowicz abp, *Moralność Królestwa Bożego*, Gregoriana t. 3 (1937) 13 nn., t. 4 (1938) 1 nn.

¹⁰³ Liczne artykuły w Pro Christo, zwłaszcza z lat 1935—39.

¹⁰⁴ Zaznacza się to w całej dość obfitej literaturze tyczącej Intronizacji, tak tej, która łączyła się z Apostolstwem Modlitwy, jak zwłaszcza tej, która oparta była o duchowość o. Mateo (Pro Christo).

¹⁰⁵ K. Michalski ks., *Dwie miłości*. W: Nieznajomemu Bogu, Warszawa 1936, 48 nn.

¹⁰⁶ Pewną syntezę daje A. Żychliński ks., *Tajemnica Słowa Wcielonego*, Poznań 1932.

¹⁰⁷ E. Szwejnic ks., *Etyka*, Poznań 1927.

turystyczne, zwłaszcza ewangeliczne i nawiązuje nieustannie do naśladowania Chrystusa.

W związku z dojrzewającą coraz bardziej ideą chrystocentryzmu w polskiej teologii moralnej nasuwa się pytanie, jaki wpływ na to wzrastanie chrystocentryzmu wywarł tak bardzo w Polsce rozwinięty kult Maryjny. Jeśli się weźmie pod uwagę najpoważniejsze co do jakości wpływu i najszerze co do zakresu oddziaływania nurty kultu Maryjnego w Polsce, to trzeba wysunąć z jednej strony Sodalicje Mariańskie, dysponujące szeregiem publikacji religijnych, a z drugiej strony trzeba wziąć pod uwagę założoną przez o. Kolbego Milicję Niepokalanej mającą do dyspozycji „Rycerza Niepokalanej” Analiza artykułów najpoważniejszego periodyku sodalicyjnego *Sodalis Marianus* wraz z dodatkiem *Wiara i Życie*¹⁰⁸ oraz czasopisma sodalicyjnego młodzieżowego *Pod Znakiem Maryi*¹⁰⁹ wskazuje wyraźnie, że sodalicje przestrzegały i ugruntowały zasadę chrystocentryzmu, szczególnie przez praktykę częstej Komunii św. oraz całość głęboko pojętego kultu eucharystycznego. Cześć Bogarodzicy jest wyraźnie podporządkowana Chrystusowi i konsekwentnie przestrzegana jest zasada: Przez Maryję do Jezusa. Ruch stworzony przez o. Kolbego, najpotężniejszy w okresie międzywojennym, mimo bardzo silnego akcentowania czci Niepokalanej, też zachowuje zasadniczą dominantę chrystocentryczną i to w formie Królestwa Chrystusowego, które właśnie przez Maryję ma się zrealizować w całym świecie¹¹⁰.

Reasumując całą sprawę recepcji tendencji chrystocentrycznych teologii moralnej na terenie Polski trzeba stwierdzić, że choć w tej dziedzinie mamy sporo publikacji popularno-praktycznych i duszpastersko-wychowawczych, brak jednak dopracowania teoretycznego. W tej dziedzinie teren intelektualny został przygotowany, ale nie ugruntowany.

¹⁰⁸ *Sodalis Marianus*. Organ Sodalicji Mariańskiej. Kraków — Warszawa 1902—1939, r. 1—37 (od 1921 r. z dodatkiem *Wiara i Życie*).

¹⁰⁹ *Pod znakiem Marii*. Miesięcznik Sodalicji Mariańskich Uczniów Szkół Średnich w Polsce. Zakopane 1920—1939, r. 1—19. Red. ks. J. Wińkowski.

¹¹⁰ *W krainę myśli o. Marymiliana Kolbe, Niepokalanów 1952*; J. Domański o., *Apostoł o. Maksymilian Kolbe*. W: *W nurcie zagadnień posoborowych*, Warszawa 1967, 407 nn.

B. Ujęcie eklezjologiczne

Po I Soborze Watykańskim wzrosło zainteresowanie studiami eklezjologicznymi we wszystkich dziedzinach nauk teologicznych. Także i na polu teologii moralnej podejmowano stopniowo coraz konsekwentniejsze wysiłki, by i w tej dziedzinie wiedzy problem Kościoła był więcej niż dotąd uwzględniony¹¹¹. W miarę krystalizowania się pewnych nowych ujęć w ramach eklezjologii, starano się jaśniej i głębiej sprecyzować zadania i obowiązki moralne członków Kościoła. W szczególny sposób zaważyła tu, coraz dokładniej wypracowana doktryna o Ciele Mistycznym Chrystusa. Eklezjologiczne ujęcie teologii moralnej domagało się silniejszego zaakcentowania Bożego planu zbawczego, realizowanego w Kościele i poprzez Kościół. Na tle nauki o Ciele Mistycznym Chrystusa coraz wyraźniej konkretyzowano konsekwencje moralne, wynikające z faktu przynależności do żywego organizmu Kościoła. Z jednej strony wyraźniej zostały określone obowiązki, idące po linii współodpowiedzialności za Kościół i realizację jego zadań. Z drugiej strony wyłaniał się moralny nakaz właściwego korzystania ze środków zbawczych, dostępnych w Kościele, zwłaszcza ze sakramentów św. Należy jednak podkreślić, że w badanym przez nas okresie to wypracowanie moralnych konsekwencji nauki o Ciele Mistycznym, a tym bardziej eklezjologiczne ujmowanie całej teologii moralnej postępowało na Zachodzie bardzo wolno.

Polscy teologowie w tym czasie też podejmowali trud pogłębienia i precyzowania nauki o Kościele. Możemy też zauważyć żywsze zainteresowania doktryną o Ciele Mistycznym Chrystusa (zwłaszcza w latach 1930—1939)¹¹².

W polskiej teologii moralnej całego badanego okresu zaznaczają się pewne próby zaakcentowania ujęcia eklezjologicznego. Ale i na tym odcinku polska myśl teologiczno-moralna dojrzeva w powiązaniu z nurtem praktyczno-duszpasterskim. W tym wypadku będzie to kontekst sprawy misyjnej i łączność z ruchem liturgicznym.

¹¹¹ G. Esser — J. Mausbach, *Religion, Christentum, Kirche*, 1911; E. Merch SJ, *Moral et Corps Mistique*, Bruxelles 1937; F. Jürgensmeier, *Der mistliche Leib Christi als Grundprinzip der Aszetik*, Paderborn 1936 (tłum. Grelewski ks., *Mistyczne Ciało Chrystusa, jako podstawa rozbudowy i dążeń życia religijnego*, Lublin 1939).

¹¹² M. in. A. Tymczak ks., *Kościół jako Mistyczne Ciało Chrystusa*, Lwów 1931; W. Stanisławski ks., *Kościół jako Mistyczne Ciało Chrystusa według św. Augustyna*, Lublin 1936.

Żywsze zainteresowanie misjami i wypracowywanie związanych z tym problemów teologicznych i duszpasterskich dokonywało się w Polsce stopniowo. Najlepiej można to śledzić analizując artykuły coraz to liczniejszych polskich periodyków misyjnych. W 1881 r. zaczęły wychodzić w Krakowie jezuickie Misje Katolickie¹¹³, poważny i dobrze redagowany miesięcznik. W tzw. okresie międzywojennym mamy już w Polsce kilkanaście specjalnych czasopism misyjnych, a i inne periodyki religijne regularnie poruszają problemy związane z misjami. Na szczególną uwagę, ze względu na poziom zamieszczanych artykułów, zasługuje ukazujące się w r. 1927 *Annales missiologicae*, organ Związku Akademickich Stowarzyszeń Misjologicznych¹¹⁴. Czasopisma te, nie poprzestając na informowaniu o bieżących pracach i potrzebach Kościoła na niwie misyjnej, zajmują się roztrząsaniem wielu podstawowych problemów misjologicznych. Wśród tych zagadnień nie brak tych, które dotyczą spraw etycznych. Na tym właśnie terenie dokonano się nowe powiązanie teologii moralnej z eklezjologią. W artykułach polskich czasopism misyjnych spotykamy się dość często z próbami ujęcia dogmatycznych podstaw misji katolickich¹¹⁵. Obowiązek szerzenia wiary św. znajduje tu swe uzasadnienie nie tylko w wyraźnym nakazie Chrystusa, ale w samej istocie Kościoła i jego powołania¹¹⁶. Właśnie z coraz jaśniejszego przedstawiania Kościoła i jego zbawczych zadań wprowadzone bywa zobowiązanie z tytułu współodpowiedzialności wszystkich wierzących za rozszerzenie Królestwa Bożego¹¹⁷. Troska o dzieło misyjne ma być już nie tylko postulatem miłości bliźniego, ale i następstwem pewnego uczestniczenia w zadaniach zbawczych Kościoła.

Ciekawe jest w polskiej myśli teologiczno-moralnej powiąza-

¹¹³ Misje Katolickie, Kraków — Warszawa 1881—1930, r. 1—59. oo. jezuitów.

¹¹⁴ *Annales Missiologicae*. Organ Związku Akademickich Stowarzyszeń Misjologicznych, Poznań 1927—1939, r. 1—13.

¹¹⁵ M. in. J. Rzewuski ks., *Problem misyjny a istota Kościoła*, Głos Kapłański, t. 7 (1934) 298 nn.; J. Pastuska ks., *Misje Katolickie z punktu widzenia dogmatycznego*, Warszawa 1933.

¹¹⁶ W. Hozakowski ks., *Troska o misje obowiązkiem katolickim*. Ruch misyjny wśród inteligencji polskiej 1932/33, PoPznan 1934; W. Wicher ks., *Obowiązek misyjny*, Roczniki Zw. Akad. Kół Misjologicznych (*Annales Missiologicae*) r. 3 (1931) 62 nn.

¹¹⁷ W. Hozakowski ks., *Misje a Królestwo Boże na ziemi*, *Annales Missiologicae* 6 (1934) 25 nn.

nie zagadnień ekumenicznych z misjologią. Ekumenizm na terenie Polski był zrazu szerzony w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku przez zmartwychwstańców. O. Smolikowski w artykułach zamieszczanych w czasopiśmie *Dobry Pasterz* budził zainteresowania dla problemów Kościołów Wschodnich¹¹⁸. Stopniowo w miarę wypracowania zagadnień misjologicznych pojawiają się w polskim piśmiennictwie teologicznym coraz gruntowniejsze, choć przyczynkowe, studia dotyczące ekumenizmu. Należy tu wymienić publikacje o. Urbana TJ i całe redagowane przez niego czasopismo *Oriens*¹¹⁹, oraz sprawozdania z konferencji kapłańskich poświęconych problematyce Kościołów Wschodnich¹²⁰. Artykuły ks. Ignacego Świrskiego, ks. Remigiusza Dąbrowskiego, ks. Konstantego Czaykowskiego TJ i innych, przeprowadzają choć pobieżny przegląd porównawczy moralności i ascezy Kościoła prawosławnego w zestawieniu z Kościołem katolickim¹²¹. Opracowania te precyzowały nadto zasadniczy obowiązek wzajemnej miłości, życzliwości i wyrozumiałości, jako punkt wyjścia dla wszystkich starań o zjednoczenie Kościołów¹²². Zainteresowania ekumeniczne polskich moralistów ograniczają się prawie wyłącznie do problematyki Kościołów Wschodnich, brak natomiast opracowań dotyczących zbliżenia się do Kościołów protestanckich. Jedynie tzw. ruch oxfordzki znalazł oddźwięk w polskim piśmiennictwie¹²³.

¹¹⁸ O. Smolikowski o. CR, *Listy o wschodzie*, *Dobry Pasterz* r. 1 (1883) 73 nn., 81 nn., 89 nn., 97 nn., 105 nn.; Tenże, *Kilka słów o obrządkach*, *Dobry Pasterz* r. 1 (1883) 177 nn., 185 nn., 195 nn.

¹¹⁹ *Oriens*. Dwutygodnik poświęcony sprawom religijnym Wschodu, Kraków 1933—1939, r. 1—7.

¹²⁰ *Pamiętnik Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unii Kościelnej w Pińsku*, Pińsk 1930—1935, t. 1—6.

¹²¹ I. Świrski ks., *Główne różnice między systemem moralnym katolickim a prawosławnym*. Pam. Konf. Kapł. w Pińsku t. 3 (1932) 77 nn.; R. Dąbrowski ks., *Katolicka nauka moralności w przedstawieniu teologów rosyjskich*, Warszawa 1935; K. Czaykowski ks. TJ, *Etyka Sołowiewa*, *Przegląd Powszechny* t. 61 r. 17 (1899), 362 nn.

¹²² M. in. J. Urban o. TJ, *Aby wszyscy byli jedno*, Kraków 1907.

¹²³ Na temat ruchu oxfordzkiego mamy szereg artykułów, na ogół o charakterze informacyjnym. M. in. *Przegląd Kościelny* r. 10 półroc. (1888) 1 nn., 81 nn. Wiadomości Katolickie prawie corocznie udzielają informacji na temat ruchu ekumenicznego w Anglii. *Głos Kapłański* r. 6 (1932) 21 nn. zamieścił ciekawy artykuł ks. Wł. Rosłana, *Kontrereformacja w anglikanizmie*. Najszerzej pojęta idea ekumenizmu była wyraźnie reprezentowana w artykułach czasopisma *Verbum* i w piśmie jego redaktora ks. Kornilowicza, m. in. *Rekolekcje społeczne*. W: *Księga Pamiątkowa Międzynarodowego Kongresu Filozofii Tomistycznej w Poznaniu*, Gniezno 1935, 177 nn.

W większym jeszcze stopniu jak problematyka misyjna, impuls do powiązania teologii moralnej z eklezjologią dał ruch liturgiczny. Zainteresowania liturgiczne w polskich czasopiśmiech teologicznych i religijnych były zrazu bardzo słabe. Ograniczały się przeważnie do problematyki rubrycystycznej i prawno-kościelnej¹²⁴. Potem daje się zauważyć pewne zainteresowanie historią liturgii (abp Nowowiejski)¹²⁵. Dopiero w okresie międzywojennym tworzy się w Polsce poważniejszy ruch liturgiczny. Datą przelomową będzie tu w pewnej mierze rok 1929. Wtedy to, przy poparciu ks. Jana Korzonkiewicza, ks. Michał Kordel założył czasopismo *Mysterium Christi*¹²⁶. Periodyk ten, utrzymywany na wysokim poziomie, spełniał doniosłą rolę w dziedzinie ruchu liturgicznego w Polsce, wykazując dość silne powiązania doktrynalne z austriackim ośrodkiem liturgicznym o. P. Parscha i o. Don Casela OSB. Wśród artykułów zamieszczanych w czasopiśmie *Mysterium Christi*, a potem i w innych periodykach, jak: *Ateneum Kapłańskie*, *Gazeta Kościelna*, *Kapłan Katolicki* itp., znajdujemy sporo opracowań dotyczących Kościoła, jako wspólnoty kultycznej. Przykładowo przytoczyć tu warto opracowanie ks. Franciszka Manthey: *Jak przeżywano Kościół w różnych epokach chrześcijaństwa*¹²⁷. Właśnie w kontekście opracowań liturgicznych pojawia się coraz częściej w polskiej prasie katolickiej sprecyzowane pojęcie Kościoła, jako Ciała Mistycznego Chrystusa. Stopniowo doktryna o Kościele jako Ciele Mistycznym, stała się przedmiotem opracowań dogmatycznych i apologetycznych. Blizsze sprecyzowanie także ujęcia tajemnicy Kościoła pozwoliło na wyprowadzenie szeregu wniosków dotyczących życia moralnego¹²⁸. Tą drogą uzasadnia się obowiązki kultyczne, zwłaszcza uczestniczenie we mszy św., ale zarazem znaleźć możemy tutaj punkt wyjścia dla zobowiązań apostoelskich ludzi świeckich. Mamy tu szereg ciekawych artykułów ks. Kon-

¹²⁴ Zwłaszcza charakterystyczne były polemiki na temat tzw. Polskich Nieszporów. M. in. w *Ateneum Kapłańskim* w latach 1928—1929.

¹²⁵ J. Nowowiejski abp, *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, Płock — Warszawa 1893—1916 t. 1—4. Nadto liczne artykuły w *Przeglądzie Teologicznym*, *Gazecie Kościelnej* itd.

¹²⁶ Vide przypis 7n.

¹²⁷ P. Manthey ks., *Jak przeżywano Kościół w głównych epokach chrześcijaństwa*, *Mysterium Christi* r. 9 (1937/38).

¹²⁸ Reinhard mgr, *Katolik świecki w nadprzyrodzonym organizmie Kościoła*, *Ruch Katolicki* 2 (1932) 152 nn.

stantego Michalskiego CM, ks. W. Komiltowicza, ks. J. Syski i innych¹²⁹. Charakterystycznym wydaje się jednak fakt, że powiązanie moralnego obowiązku apostołskiego ludzi świeckich z nauką o Ciele Mistycznym Chrystusa pojawia się w piśmiennictwie polskim najpierw w czasopismach liturgicznych. Przykładowo można tu wymienić artykuł ks. Ferdynanda Machaya: *Akcja katolicka w świetle nauki o Ciele Mistycznym*, opublikowany w *Misterium Christi*¹³⁰.

Próby eklezjologicznego ujęcia nauki moralnej o sakramentach św. bardzo skromnie przedstawiają się w badanym okresie. Naświetlano od strony nauki o Ciele Mistycznym same podstawy sakramentów, ich dynamizm, istotę i rolę charakteru sakramentalnego (o. Marian Morawski TJ (jun.)¹³¹, o. Włodzimierz Piątkiewicz TJ¹³²). W ramach studiów liturgicznych zwracano uwagę na rolę chrztu św., jako inicjacji chrześcijańskiej i jako punkt wyjściowy zobowiązań życia chrześcijańskiego¹³³. Opracowania z tego zakresu, ani ilościowo, ani jakościowo, nie odpowiadają doniosłości poruszanego zagadnienia. Konsekwencje moralne sakramentu bierzmowania w ramach życia członków Kościoła były przedmiotem zainteresowań polskich teologów, najczęściej w powiązaniu z Akcją Katolicką¹³⁴. Cała sprawa sakramentalnego życia Kościoła zaczęła silniej odbijać się w pracach polskich moralistów dopiero tuż przed drugą wojną światową. Wtedy dopiero pojawiają się opracowania, popularne, ale ujmujące całość życia moralnego chrześcijańskiego od strony świętych sakramentów (np. abpa Jałbrzykowski o: *U źródeł sakramentalnych łask*)¹³⁵.

Oceniając całość dorobku polskiej myśli teologiczno-moralnej na odcinku eklezjologicznego ujęcia zagadnień etycznych, trzeba stwierdzić zaznaczającą się wyraźnie linię rozwojową. Za-

¹²⁹ K. Michalski ks. CM, *Ars Sacra oratio Corporis Mistici Christi*, Teologia Praktyczna r. 1 (1939) 94 nn.; A. Syski ks., *Creatores Corporis Christi, Homo Dei* r. 8 (1939) 199 nn.; W. Korniłowicz ks., *Chrześcijańska odbudowa świata w świetle nauki o Ciele Mistycznym*, Warszawa 1938.

¹³⁰ *Misterium Christi* 3 (1931/32) 115 nn., 184 nn.

¹³¹ M. Morawski (jun.) o. TJ, *Dynamizm Sakramentalny a Mistyczne Ciało Chrystusa*, *Nasza Myśl Teologiczna* t. 2 (1935) 166 nn.

¹³² Wł. Piątkiewicz ks. TJ, *Mistyczne Ciało Chrystusa a charakter sakramentalne*, *Przegląd Powszechny* t. 73 r. 19 (1902) 157 nn., t. 74 r. 19 (1902) 58 nn., t. 77 r. 20 (1903) 371 nn., t. 78 r. 20 (1903) 78 nn.

¹³³ M. in. artykuły w *Misterium Christi*.

¹³⁴ Zwalazcza artykuły w *Ruchu Katolickim*.

¹³⁵ R. Jałbrzykowski abp, *U źródeł sakramentalnych łask i miłości Bożej*, Wilno 1939.

dania i obowiązki moralne wiernych ujmowane są coraz wyraźniej jako udział w posłannictwie Kościoła i jako konsekwencja przynależności do Ciała Mistycznego. Najszybciej sprecyzowana została sprawa współodpowiedzialności za rozszerzanie wiary i dzieło misyjne. Później zaczęto wypracowywać konsekwencje moralne powszechnego kapłaństwa wiernych. Wreszcie dojrzewiała sprawa apostołstwa ludzi świeckich. Opracowania teologiczne tych tematów miały najczęściej charakter fragmentaryczny i powiązane były zwykle z praktyczno-duszpasterskimi problemami misji katolickich i ruchu liturgicznego. Mimo to jednak można mówić o pewnej przebudowie polskiej teologii moralnej na odcinku eklezjologicznym. Samo stawianie problemu obowiązków wiernych wobec Kościoła uległo wyraźnemu przesunięciu. O ile na przełomie XIX i XX w. przeważało ujęcie obowiązków miłości, czci i posłuszeństwa wobec Kościoła, pojętego jako coś poza wiernymi, to później stopniowo zaczęto podkreślać uczestnictwo w życiu Kościoła i pewną współodpowiedzialność. Brakiem szczególnym tych polskich prób eklezjologicznego ujmowania zagadnień teologiczno-moralnych zdaje się być słabe powiązanie ze soterologią, niedostateczne podkreślenie Chrystusowego dzieła zbawczego, jako tła wszystkich tych problemów. W całym powiązaniu obowiązków moralnych życia chrześcijańskiego z doktryną o Ciele Mistycznym przejawiają polscy moralisci pewną ostrożność, wynikającą z potrzeby odgrodzenia się od protestanckich ujęć tego zagadnienia a zarazem odcięcia się od wszelkiego rodzaju totalizmu.

C. Teologia laikatu

W ścisłym powiązaniu z eklezjologicznym ujęciem teologii moralnej zaczęły się pojawiać wśród teologów Zachodu próby, które dziś nazwać by można początkami teologii laikatu. W tym wypadku chodziło oczywiście przede wszystkim o problemy moralne, związane z rolą i zadaniami ludzi świeckich w Kościele. Z jednej strony należało uwzględnić udział świeckich w życiu i posłannictwie Kościoła a z drugiej ich specjalne zadania, wynikające z odrębnego powołania realizowanego w świecie. Praca teologów Zachodu na tym odcinku rozwijała się w interesującym nas okresie bardzo wolno i raczej fragmentarycznie ¹³⁶.

¹³⁶ Y. Congar o., *Jalons pour une théologie du laïcité*, Paris 1953.

Polska myśl teologiczna moralna włączyła się szybko w te zainteresowania teologią laikatu, ale i tym razem raczej w oparciu o przejawy życia religijno moralnego w Polsce. Wypracowywanie tych jakby zaczątków teologii laikatu formuje się u nas od strony konkretnej roli ludzi świeckich w Kościele.

Czynne zaangażowanie ludzi świeckich w życiu Kościoła i poczucie zobowiązania w tej dziedzinie zjawia się w Polsce w omawianym okresie a nawet nieco wcześniej w związku z Soborem Watykańskim I, oraz w związku z zaborem Rzymu i licznymi atakami na Kościół. Będzie to więc najpierw potrzeba obrony Kościoła i obrony wiary świętej. Charakterystycznym pod tym względem zdaje się być wystąpienie stowarzyszenia i związanego z nim czasopisma *Warownia Krzyża*, powstałego w Krakowie pod wpływem p. Helcla¹³⁷. To stanowisko obronne nie ogarnęło swym wpływem szerszych warstw społeczeństwa polskiego ale było próbą budzenia się odpowiedzialności świeckich za Kościół.

Poważniejszy znacznie i trwalszy wpływ na formowanie się podstaw teologii laikatu w zakresie życia moralnego wywiera szerokie w tym czasie pole miłosierdzia chrześcijańskiego. Już w drugiej połowie XIX w. dzieła miłosierdzia rozrastają się w Polsce bardzo znacznie, tak w formie poważnych fundacji jak i stowarzyszeń katolickich o typie charytatywnym. Powstałe fundacje wydają niejednokrotnie odrębne periodyki a organizacje charytatywne też stopniowo powołują do życia czasopisma, czy to na użytek własny organizacji, czy nawet całego, szerszej pojętego ruchu charytatywnego. W periodykach tych obok strony organizacyjnej i informacjach dotyczących rozwoju i finansów prowadzonych dzieł, zjawiają się coraz częściej artykuły, dające podstawę i uzasadnienie dla katolickiego czynu charytatywnego¹³⁸. W tych artykułach zostaje wypracowane coraz wyraźniej zobowiązanie ludzi świeckich w zakresie miłosierdzia chrześcijańskiego. Zostaje ono określone jako szczególne pole działalności dla ludzi świeckich w ramach całości życia kościelnego. Uściślono i pogłębiono klasyczną naukę o miłosierdziu chrześcijańskim i jałmużnie i powiązано te za-

¹³⁷ *Warownia Krzyża*. Pismo zbiorowe, Kraków 1870—1873, t. 1—3.

¹³⁸ Najpoważniejsze czasopismo z tego zakresu: *Przewodnik Miłosierdzia*. Od r. 1930 zmiana tytułu na *Ruch Charytatywny*. Miesięcznik Zw. Tow. Dobroczynności Caritas i Konferencji św. Wincentego a Paulo. Poznań 1917—1939, r. 1—23.

gadnienia z całością etyki społecznej¹³⁹. Bardzo oryginalne połączenie obowiązków wobec potrzebujących z troską o zjednoczenie Kościołów i o braterstwo wszystkich ludów znajdziemy w artykułach ks. A. Markiewicza¹⁴⁰. Całość bogatego dorobku piśmienniczego w tym zakresie została w pewnej mierze podbudowana teologicznie i jakby podsumowana w pracach ks. L. Andrzejewskiego¹⁴¹ i ks. bpa Wetmańskiego¹⁴².

Pewne jakby zaczątki teologii laikatu w piśmiennictwie polskim znajdują się także w opracowaniach na temat wartości pracy ludzkiej. Publikacje, jakie na ten temat wyszły, zarówno spod pióra teologów¹⁴³ jak i ludzi świeckich¹⁴⁴, formowały ujęcie pracy jako części powołania doczesnego człowieka. Twórcza przedsiębiorczość ludzka zarysowuje się tu coraz wyraźniej, jako szczególne zadanie ludzi świeckich.

Zaangażowanie ludzi świeckich w życie Kościoła zaznaczyło się już z końcem XIX w. także na niwie intelektualnej. Ludzie świeccy zaczynają pisać także na tematy ascetyczno-moralne i wychowawcze. Powstają samodzielne opracowania, czy artykuły w czasopismach. Wreszcie zostają założone odrębne periodyki redagowane lub współredagowane przez ludzi świeckich a poświęcone zagadnieniom religijno-moralnym. Charakterystycznym zdają się tu być liczne prace Emilii Zyberg-Platerówny¹⁴⁵, która napisała liczne opracowania popu-

¹³⁹ K. Kowalski ks., *Milosierdzie chrześcijańskie przygotowaniem i uzupełnieniem sprawiedliwości społecznej*, Teologia Praktyczna 1 (1939) 149 nn.; A. Woycicki ks., *Jałmużna w katolickiej nauce społecznej*, *Ruch Charytatywny* r. 6 (1935) 162 nn.; S. Janicki, *Wychowanie społeczeństwa do zorganizowanego miłosierdzia chrześcijańskiego*, *Duszpasterz* 3 (1939) 69 nn.; B. Markiewicz ks., *Obowiązki względem ubogich*, *Powściągliwość i Praca* r. 8 (1905) 34 nn.

¹⁴⁰ B. Markiewicz ks., *Obowiązki względem ubogich*, *Powściągliwość i Praca* 8 (1905) 38 nn.

¹⁴¹ L. Andrzejewski, *De virtute misericordiae*, Sieradz 1937.

¹⁴² L. Wetmański bp, *Milosierdzie*, Płock 1939.

¹⁴³ K. Szczeklik ks., *Znaczenie pracy w świetle wiary*, Warszawa 1900; B. Markiewicz ks., *Obowiązek i doniosłość pracy*, *Powściągliwość i Praca*, r. 11 (1908) 81 nn., 89 nn.; J. Urbąn ks. TJ, *Pracy dostojność i organizacja*, *Przegląd Powszechny* t. 161 r. 41 (1924) 97 nn.; M. Morawski (jun.) o. TJ, *Idea pracy u św. Pawła*, *Przegląd Powszechny* t. 209 r. 53 (1936) 380 nn.

¹⁴⁴ C. Zyberg-Plater, *Praca źródłem szczęścia*, Warszawa 1898; J. Zamoyska, *O pracy*, Poznań 1938².

¹⁴⁵ Zyberg-Plater C., *O trzech drogach życia, czyli o powołaniu* Warszawa 1903. — Tejże, *Pobożność w duchu Chrystusowym*, Warszawa 1907.

larne na tematy religijno-moralne i ascetyczne. Ona też zapoczątkowała cały ruch intelektualny świecki, zespolony w wychodzącym w Lublinie czasopiśmie *Prąd*¹⁴⁶. Na szerszą skalę twórczość intelektualna ludzi świeckich w dziedzinie etyczno-moralnej znalazła swój wyraz w kołach akademickich Odrodzenia, a zwłaszcza tzw. ich Seniorów. Publikowali oni sprawozdania z organizowanych regularnie Katolickich Tygodni Społecznych¹⁴⁷. Na wysokim poziomie i w sposób bardzo oryginalny wyrażała się twórczość pisarska ludzi świeckich w czasopiśmie *Verbum*¹⁴⁸. Wreszcie nie można pominąć i periodyku *Wiadomości Katolickie*¹⁴⁹ wychodzącego w Krakowie staraniem Zofii Włodkovej. Zarówno w tym nurcie wspomnianych już publikacji jak i w innych periodykach katolickich, zwłaszcza okresu międzywojennego, możemy odszukać twórcze dążenie do wypracowania, jeśli już nie kompletnej teologii ludzi świeckich, to przynajmniej ascezy, czy dostosowanej do niej duchowości. Uzasadnienie i teren obowiązków ludzi świeckich w Kościele zostają sprecyzowane coraz wyraźniej. Cała szeroka domena twórczości kulturalnej katolickiej jest tu traktowana jako przejaw życia etycznego, jako wyraz obowiązku katolika świeckiego¹⁵⁰. Należy przy tym zaznaczyć, że coraz większa dojrzałość i poczucie odpowiedzialności ludzi świeckich formująca się np. w elicie ześrodkowanej w czasopiśmie *Verbum*, dokonuje się w powiązaniu z duchem franciszkańskim. Wciągnięcie ludzi świeckich do współdziałania z Kościołem w dziedzinie intelektualnej, dało polskiej teologii moralnej także i publikacje na poziomie naukowym. Trzeba tu przytoczyć twórczość całego ośrodka ludzi świeckich na KULu¹⁵¹

¹⁴⁶ Vide przypis 7u.

¹⁴⁷ VII Tydzień Społeczny Stowarzyszenia Młodzieży Katolickiej Odrodzenie w Lublinie 1927, Lublin 1928; VIII Tydzień Społeczny Stowarzyszenia Młodzieży Katolickiej Odrodzenie w Lublinie w 1929, Lublin 1930.

¹⁴⁸ Vide przypis 7z.

¹⁴⁹ Vide przypis 7w.

¹⁵⁰ M. in. *Studia Katolickie*, t. 1 Rodzina, Poznań 1936; *Studia Katolickie*, t. 2 Katolicka myśl wychowawcza, Poznań 1937; *Studia Katolickie*, t. 3 Międzynarodowy Kongres Chrystusa Króla, Poznań 1937; *Studia Katolickie*, t. 4 Katolicka Myśl Społeczna, Poznań 1938; *Studia Katolickie*, t. 5 Posłannictwo katolicyzmu polskiego w świetle uchwał I Synodu Plenarnego, Poznań 1939.

¹⁵¹ Trzeba tu wymienić przynajmniej: K. M. Morawski, Ludwik Górski, Karol Górski, H. Dembiński, C. Strzeszewski, S. Swieżawski, K. Turowski.

a specjalnie prace prof. Rubczyńskiego na niwie etyki i pokrewnych zagadnień¹⁵²

Najbardziej konkretnym wyrazem zaangażowania ludzi świeckich w życiu Kościoła stała się Akcja Katolicka. To apostołstwo ludzi świeckich w formie nadanej przez Piusa XI, stawiło katolikom świeckim poważne zadania do wykonania. Równocześnie jednak z całym ruchem Akcji Katolickiej wyrosła przynaglająca potrzeba wypracowania teologicznej podbudowy dla apostołstwa świeckiego. Chodzi tu o głębsze teologiczne uzasadnienie obowiązku apostołskiego, ciężącego na wszystkich członkach Kościoła, a zarazem wypracowanie szeregu problemów etycznych, zwłaszcza z zakresu etyki zawodowej. W związku z rozwojem Akcji Katolickiej powstało w Polsce wiele czasopism o zasięgu bądź diecezjalnym, bądź całokrajowym. Najpoważniejszym pismem był tu specjalny organ Akcji Katolickiej: *Ruch Katolicki*¹⁵³. Wśród wielkiej ilości artykułów i publikacji powstałych na tym odcinku mamy sporo takich, które dotyczą problematyki etyczno-moralnej, a zwłaszcza najszerzej pojętej teologii laikatu. Tu właśnie znaleźć możemy nawiązanie do nauki o Ciele Mistycznym Chrystusa i roli, jaką świeccy wierni w tym organizmie Kościoła spełniać winni¹⁵⁴. Tu też znajdziemy naukę o powszechnym kapłaństwie ludzi świeckich, stanowiącą punkt wyjścia dla konkretnych zobowiązań moralnych¹⁵⁵. Warto zaznaczyć, że wielki wpływ na sprecyzowanie obowiązków ludzi świeckich w dziedzinie apostołstwa wywarły uchwały I Polskiego Synodu Plenarnego w 1936 r.; wystarczy tu wspomnieć zbiorowe opracowanie: *Postannictwo katolicyzmu polskiego w świetle uchwał I Synodu Plenarnego*¹⁵⁶, liczne artykuły opublikowane w *Ruchu Katolickim* w latach 1937—1939¹⁵⁷. Brak jednak jeszcze solidnego ujęcia obowiązków człowieka świeckiego od strony powołania otrzymanego na chrzcie. Podobnie i dziedzina ety-

¹⁵² W. Rubczyński, *Etyka*, t. 1—3, Lublin 1936².

¹⁵³ Vide przypis 7y.

¹⁵⁴ M. in.: K. Kowalski ks., *Nadprzyrodzone podstawy akcji katolickiej*, *Ruch Katolicki* r. 5 (1935) 289 nn.; P. Kirstein, *Laicy w Kościele Chrystusowym dawniej a obecnie*, *Ruch Katolicki* 9 (1939) 60 nn. i 116 nn.

¹⁵⁵ F. Machay ks., *Zadania duszpasterskie świeckich*, Poznań 1932.

¹⁵⁶ *Postannictwo katolicyzmu polskiego w świetle uchwał I Synodu Plenarnego*, Poznań 1939.

¹⁵⁷ M. in. K. Kowalski ks., *Wezwanie Synodu do laikatu katolickiego w Polsce*, *Ruch Katolicki* 8 (1938) 406 nn.

ki zawodowej znalazła jedynie fragmentaryczny wyraz w poszczególnych artykułach teologiczno-moralnych¹⁵⁸. Znaczniejszym osiągnięciem na polu formowania się teologii laikatu może się poszczycić polskie piśmiennictwo na odcinku religijno-ascetycznym. Ascezą lub duchowością ludzi świeckich zajmowały się artykuły publikowane w *Verbum* czy *Wiadomościach Katolickich*, pisane przez ludzi świeckich, a głębszego opracowania teologicznego dostarczali teologowie z ks. Żychlińskim na czele¹⁵⁹. W ściślejszej łączności z początkami teologii laikatu w Polsce rozwijała się u nas katolicka etyka społeczna. Choć bliższe omówienie polskiego dorobku teologicznego na tym odcinku przekracza ramy mojej pracy, trzeba tu zaznaczyć, że był on bogaty i oryginalny. Wystarczy tu wymienić nazwiska najważniejszych autorów publikujących na te tematy: ks. A. Szymański, ks. J. Piwowarczyk, ks. S. Wyszynski, ks. A. Wójcicki i inni. Oryginalną próbę syntezy dał ks. J. Piwowarczyk w swej pracy: *Z katolickiej etyki społecznej*¹⁶⁰. Można więc twierdzić, że zaczątki teologii laikatu zostały w polskiej myśli teologicznej sprecyzowane, przynajmniej w pewnym zarysie, zwłaszcza w ostatnich latach przed drugą wojną światową.

Dorobek na tym odcinku, choć bezsprzecznie dość skromny, może służyć jako dalsze świadectwo dokonującej się rozbudowy i częściowej przebudowy teologii moralnej w Polsce w latach 1880—1939. Uderza tu precyzowanie obowiązków katolików świeckich w miarę określania konkretnych terenów ich działania w Kościele. Niwa miłosierdzia chrześcijańskiego, twórczość kulturalna, szeroka dziedzina pracy, a wreszcie apostołstwo świeckie, to jakby kolejne etapy wypracowywania w Polsce etycznych aspektów teologii laikatu. Daje się tu jednak zauważyć niedopracowanie całościowego ujęcia odrębnego powołania ludzi świeckich w Kościele i w świecie.

D. Personalizm

Personalizm chrześcijański, przeżywający swój renesans w latach międzywojennych na Zachodzie, wywierał duży wpływ

¹⁵⁸ K. Zagajewski, *O tzw. etyce kupieckiej*, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 28 (1939) 193 nn.

¹⁵⁹ A. Żychliński ks., *Wtajemniczenie w umiejętność świętych*, Poznań 1934.

¹⁶⁰ Kielce 1938.

na myśl etyczną w całym Kościele. Nie chodzi tu oczywiście o teorie filozoficzne, czy nawet związane z tym prądy umysłowe, ale wyłącznie o wpływ idei personalizmu na najszerszą pojętą teologię moralną¹⁶¹. Na terenie etyki chrześcijańskiej personalizm przyczynił się do uwypuklenia w sposób szczególny pewnych podstawowych prawd dotyczących osoby ludzkiej. W pierwszym rzędzie chodzi tu o właściwe spojrzenie na godność osoby ludzkiej, tak w sferze naturalnej jak i nadprzyrodzonej. Na platformie naturalnej, u podstaw godności osoby ludzkiej jest wolność woli, uzdalniająca do odpowiedniego życia moralnego. Najbardziej z wolnością woli związany problem sumienia, jako zdolności do rozeznania dobra i zła, stał się też przedmiotem zainteresowań badawczych moralistów pod wpływem personalizmu. Na platformie życia nadprzyrodzonego godność osoby ludzkiej ma za ośrodek łaskę usynowienia, wraz z całym uposażeniem nadnaturalnych cnót i darów. Personalizm chrześcijański podkreśla też w szczególny sposób zdolność rozwoju i udoskonalenia osoby ludzkiej, tak w wymiarze naturalnym jak i nadprzyrodzonym. Ten właśnie perfekcjonizm traktowany jest w tym ujęciu jako zadanie życiowe człowieka a zarazem jako cel, do którego ma zmierzć życie społeczne ludzi. To naświetlenie ze strony personalizmu było impulsem do pogłębienia w teologii moralnej całej chrześcijańskiej antropologii, i stwarzało pomyślnie podłoże dla sprecyzowania ze strony etycznej powołania chrześcijańskiego, tak ziemskiego, jak i ostatecznego. Podstawowe traktaty z teologii moralnej: o celu ostatecznym człowieka, o sumieniu, o wolności woli itp. zyskały tu wszechstronniejsze ujęcie.

Personalizm chrześcijański stał się ośrodkiem żywszych zainteresowań i tematem opracowań polskiej teologii moralnej w okresie międzywojennym. Mamy tu w znacznej mierze echa odradzającego się na Zachodzie tomizmu, który został przeszczepiony i przyswojony na terenie Polski. Szczegółowym rozpracowaniem zagadnień personalizmu chrześcijańskiego zajmowały się zarówno specjalne studia organizowane przez

¹⁶¹ L. Michaud, *La théorie de la personnalité morale*, Paris 1924². — A. Guzzo, *La persona umana e la vita morale*, Annali della scuola normale sub. di Pisa. Secc. 2 Vol. 2 (1934); R. Jolivet, *Pour une éthique de la personne*, L'arch. Philos. 1936, 106 nn.

Akcję Katolicką¹⁶², jak i Tygodnie Społeczne Odrodzenia¹⁶³. Wśród licznych publikacji wiążących się z problematyką personalizmu, na wyszczególnienie zasługują artykuły ks. Konstantego Michalskiego i prace Karola Górskiego¹⁶⁴.

Tłem i oparciem dla opracowań dotyczących personalizmu jest w Polsce szersze zainteresowanie moralistów i zajęcie się jak gdyby od nowa człowiekiem i jego życiem moralnym oraz ascetycznym. Równolegle, a nawet nieco szybciej, niż wypracowania teoretyczne i naukowe dotyczące personalizmu chrześcijańskiego, pojawiają się w piśmiennictwie religijnym prace podejmujące problematykę życia wewnętrznego. Mamy tu szereg poważniejszych periodyków jak: Szkoła Chrystusowa¹⁶⁵ czy Bibliotheca Carmelitana¹⁶⁶ oraz szereg artykułów ogłaszanych w Przeglądzie Powszechnym, Ateneum Kapłańskim, Verbum itd. Tematyce życia wewnętrznego poświęcały wiele miejsca periodyki, będące organem poszczególnych organizacji katolickich jak Sodalicje Mariańskie, Tercjarstwo itp. Wśród wielu opracowań i publikacji popularnych na tematy ascetyczne znajdziemy też szereg solidnych prac, choćby na temat poszczególnych cnót (prace o. Woronieckiego, o. Gmurowskiego itp.)¹⁶⁷. Nie brak też w tego rodzaju pracach solidnej podbudowy teologicznej, nawiązującej do dogmatów Kościoła. Podjęte zostały również w Polsce próby zbudowania pewnej syntezy, właśnie na odcinku teologii życia wewnętrznego. Będzie to praca bpa Pelczara: *Życie duchowne*¹⁶⁸, o. Puchalika: *Asceetyka*¹⁶⁹ a zwłaszcza ks. Żychlińskiego: *Teologia życia wewnętrznego*¹⁷⁰.

Chcąc śledzić formowanie się katolickiego personalizmu w Polsce trzeba uwzględnić narastanie wpływów zarówno to-

¹⁶² Studia Katolickie, t. 2 Katolicka Myśl Wychowawcza, Pamiętnik II Studium Katolickiego w Wilnie, Poznań 1937.

¹⁶³ Vide przypis 147.

¹⁶⁴ K. Michalski ks. CM, *Katolicka idea wychowania*, Poznań 1937. — K. Górski, *Wychowanie personalistyczne*, Poznań 1936; A. Niesiołowski, *Personalizm i jego perspektywy*, Verbum 3 (1938) 444 nn.

¹⁶⁵ Vide przypis 7p.

¹⁶⁶ Vide przypis 7s.

¹⁶⁷ M. in. J. Woroniecki o. OP, *Postuszeństwo i przełożęństwo*, Warszawa 1939; A. Gmurowski o. ZK, *Umiarkowanie i powściągliwość*, At. Kapł. t. 36 r. 21 (1935) 342 nn.

¹⁶⁸ J. Pelczar ks., *Życie duchowne*, Przemysł 1873¹.

¹⁶⁹ J. Puchalik o. CSSR, *Zarys asceetyki*, Zduńska Wola 1936.

¹⁷⁰ A. Żychliński ks., *Życie wewnętrzne*, Lwów 1931.

mistycznych, jak i augustiańskich. Odrodzenie tomizmu w Polsce przy znacznym wkładzie pracy oo. dominikanów znalazło żywy oddźwięk wśród elity katolików świeckich. Do tomizmu nawiązuje prąd Odrodzenia a także i czasopismo *Verbum*. Wiadomości Katolickie podjęły trud pierwszych prób tłumaczenia pism św. Tomasza na język polski¹⁷¹. W wypracowaniu monografii poszczególnych cnót, czy hierarchizacji cnót i wad, nawiązano do doktryny św. Tomasza (prace ks. Golińskiego, ks. Usowicza, o. Gmurowskiego i innych)¹⁷². Równoległe jednak z zainteresowaniami tomistycznymi rozwija się w Polsce nawrót do św. Augustyna. W poszczególnych monograficznych opracowaniach i zbiorowych ujęciach doktryny augustiańskiej znalazły swe miejsce także i problemy teologiczno-moralne¹⁷³.

Personalizm chrześcijański w Polsce bardzo często wiązał się ze zwiększonym zainteresowaniem zagadnieniami psychologicznymi. Pewne specjalne problemy szczegółowe, dotyczące życia moralnego, starano się zwłaszcza w okresie międzywojennym ująć niejako od nowa, konfrontując je z osiągnięciami współczesnej psychologii. Tą drogą sięgnięto do psychologicznej analizy aktu wiary, do problemów dotyczących modlitwy, a zwłaszcza do podstawowych zagadnień: nawyków, sprawności, cnót. Mamy tu prace i artykuły ks. W. Wichra, o. Woronieckiego, o. Bocheńskiego, ks. J. Salamuchy, o. J. Kisielea i innych¹⁷⁴.

Psychologiczne ujęcie stosunku sfery naturalnej do nad-

¹⁷¹ Summa Filozoficzna (*Contra Gentiles*) św. Tomasza z Akwinu. Staraniem i nakładem Wiadomości Katolickich, Kraków 1934—1937.

¹⁷² Z. Goliński ks., *Cnota czystości według św. Tomasza z Akwinu z uwzględnieniem współczesnej pedagogiki płciowej*, Lublin 1935; A. Usowicz ks. CM, *Układ cnót i wad, w związku z życiem uczuciowo popędowym, u Arystotelesa i św. Tomasza z Akwinu*, Kraków 1939; A. Gmurowski o. ZK, *Cnoty nabyte i cnoty wlane*, Gniezno 1935.

¹⁷³ S. Bross ks., *Święty Augustyn* (praca zbiorowa), Poznań 1930; Studium Augustiańskie, Warszawa 1931; P. Latusek ks., *Zagadnienie cierpienia u św. Augustyna*. b.m. 1938; B. Świtalski o. CSSR, *Neoplatonizm a etyka św. Augustyna. Plotyn a etyka św. Augustyna*, Warszawa 1936.

¹⁷⁴ W. Wicher ks., *Wolność woli i determinizm psychologiczny, jako zagadnienie etyczne i wychowawcze*, Warszawa 1932; J. Woroniecki o. OP, *Nawyk czy sprawność*, Wilno 1939; I. Bocheński o. OP, *Rola wyobraźni w życiu duchowym*, Szkoła Chrystusowa 3 (1931) 229 nn; A. Kisiel ks. TJ, *Rekolekcyjna reforma życia w świetle współczesnej psychologii*, Myśl Rekolekcyjna 1 (1937) 232 nn.

przyrodzonej w człowieku znalazło żywy oddźwięk w problematyce tyczącej zagadnień mistycznych. Ogólnie biorąc, życiem mistycznym w publikacjach teologicznych polskich zajmowano się stosunkowo niewiele. Nadto trzeba jednak zaznaczyć, że w badanym okresie wydawano, bądź w całości, bądź we fragmentach, tłumaczenia polskie wielkich mistyków: św. Jana od Krzyża, św. Teresy z Avila, św. Katarzyny Sieneńskiej, bł. Anieli z Foligno i innych. Nadto podjęto krytyczne wydanie polskich mistyków. K. Górski ogłosił drukiem krytyczne wydanie *Pism Benedyktynek Chełmińskich*, oraz *Autobiografię M. Teresy Marchockiej* (Poznań 1935 i 1939)¹⁷⁵. Mamy jednak w polskiej literaturze teologiczno-moralnej pewne próby opracowań zagadnień mistycznych¹⁷⁶. Obok popularnych artykułów na łamach czasopism o typie dewocyjnym mamy ściśle ujęcia teologiczne, zwłaszcza w pracach ks. Żychlińskiego. Mamy nawet pewne i to udane próby syntezy zagadnień mistycznych w nowym ujęciu z uwzględnieniem rezultatów współczesnej psychologii. Obok ciekawej pracy ks. Kuleszy¹⁷⁷ mamy wnikliwe studium ks. Konstantego Michalskiego, który wskazał, jak tłumaczenie zjawisk mistycznych ze stanowiska psychologicznego, filozoficznego i teologicznego winno się wzajemnie uzupełniać¹⁷⁸. Problematyka mistyczna stała się w polskiej teologii moralnej okazją żywych a nawet ostrych polemik. Okazją do pierwszej polemiki było dzieło *Kartki z życia modlitwy*, zawierające autobiograficzne zapiski przeżyć mistycznych Cecylii Działyńskiej, wydane anonimowo przez ks. A. Brzezińskiego w 1889 r.¹⁷⁹. Dziełko

¹⁷⁵ Już z końcem XIX w. wydano względnie wznowiono niektóre dzieła polskich mistyków XVII w., w całości lub fragmentach (m. in. K. Drózbickiego TJ, Łęczyckiego, Mikołaja Mościckiego OP). Nie były to jednak wydania krytyczne.

¹⁷⁶ Zainteresowania mistyką w polskich publikacjach teologicznych dotyczyły zrazu głównie sprawy zjawisk nadzwyczajnych, jak widzenia, stygmaty itp. Obok drobnych artykułów w czasopismach mamy tu i monografie. M. in.: Zieliński ks., *O widzeniach i zachwyceniach*, Pelplin 1882. Książka ta napisana została w związku z objawieniami w Gietrzwałdzie. Tematyce teologii mistycznej poświęcone były prace: Piotr Semenenko, o., *Mistyka*, Kraków 1896¹; E. Kulesza ks., *Kontemplacja mistyczna według Ryszarda od św. Wiktora*, *Collectanea Theologica* 12 (1931) 236 nn., 383 nn.; A. Bielenin ks., *Życie mistyczne w Pieśni nad Pieśniami*, Kraków 1937.

¹⁷⁷ E. Kulesza ks., *Mistyka w świetle najnowszych studiów*, *Przegląd Powszechny* t. 177 r. 45 (1928) 129 nn., 314 nn.

¹⁷⁸ K. Michalski ks. CM, *Mistyka a życie współczesne*. W zbiorze *Nieznanemu Bogu*, Warszawa 1936.

to spotkało się z bardzo ostrą krytyką na łamach Przeglądu Kościelnego poznańskiego¹⁸⁰, co z kolei dało okazję do obszernej odpowiedzi wydanej w formie książkowej¹⁸¹. Dyskusja ta stała się w pewnym sensie wyrazem przełamania oporów i niechęci wobec mistyki, a zwłaszcza zbyt łatwego traktowania przeżyć mistycznych jako chorobliwych wypaczeń. Ciekawszą była znana dyskusja abpa Teodorowicza z o. Siwkiem TJ w związku z stygmatyczką Teresą Neumann. Wynikiem tej polemiki były liczne publikacje, nawet o typie książkowym¹⁸². Żywa a nawet ostra dyskusja pozwoliła na jaśniejsze odróżnienie elementów istotnych od ubocznych w życiu mistycznym, oraz naświetliły podstawowe zagadnienie miejsca kontemplacji w całości rozwoju życia moralnego chrześcijańskiego. Integralność życia moralnego chrześcijańskiego włączającego życie mistyczne, nawet w najwyższych jego przejawach, znalazła w Polsce licznych popleczników, zwłaszcza spośród teologów zakonu karmelitańskiego i dominikańskiego¹⁸³.

Z problemem personalizmu chrześcijańskiego wiąże się najściślej zagadnienie wychowania religijno-moralnego. W tej dziedzinie piśmiennictwo teologiczno-moralne polskie może się poszczycić nie tylko dużym co do ilości dorobkiem, ale także publikacjami o typie oryginalno-twórczym.

¹⁷⁹ *Kartki z życia modlitwy*, Tarnów 1889. Do zapisków autobiograficznych Cecylii Działyńskiej (1836—1899) dołączono fragmenty z dzieł Mikołaja Mościckiego ZK, a mianowicie z *Elementarzyka Ćwiczenia Duchownego* (Kraków 1626) i z *Akademii Pobożności* (Kraków 1628). Warto wspomnieć, że *Kartki*, a zwłaszcza dołączone fragmenty wywarły wpływ na s. B. Anielę Salawę i jej życie mistyczne.

¹⁸⁰ *Kartki z życia modlitwy ocenil i rozebrał* — Jeden z kapłanów zakonnych Przegląd Kościelny 12 (1890) 525 nn.

¹⁸¹ *Kartki z życia modlitwy*, Tarnów 1889 — Odprowa na ich krytykę, Tarnów 1891. — Ukazała się też jeszcze replika napisana przez krytyka, który tym razem ujawnił swe nazwisko: Odpowiedź na odpowiedź — ks. Celestyn Adamski karmelita, Przegląd Kościelny 13 (1891) 729 nn.

¹⁸² Tzw. problem Konnersreuth i związana z nim polemika były tematem licznych artykułów w czasopiśmie, jak Szkoła Chrystusowa, Gregoriana, Przegląd Powszechny, Wiadomości Katolickie itd. w latach 1930—1934; Wyszły też drukiem w związku z tymi problemami dwie poważne prace: J. Teodorowicz abp, *Zjawiska mistyczne i ich tłumaczenie*, Poznań, 1933; P. Siwek ks. TJ, *Metody badań zjawisk nadprzyrodzonych*, Kraków 1933.

¹⁸³ Zwłaszcza artykuły w Szkole Chrystusowej, w *Bibliotheca Carmelitana* i *Głos Karmelu* (miesięcznik Szkaplerzny Zakonu OO. Karmelitów Bóych w Polsce, Kraków 1927—1939, r. 1—13).

Tu trzeba wspomnieć choćby najważniejsze nazwiska. Generałowa Zamoycka wypracowała pewien zrąb wychowania religijno-moralnego, uwypuklając zwłaszcza godność i znaczenie pracy ludzkiej¹⁸⁴.

Ks. Bronisław Markiewicz na łamach pisma Powściągliwość i Praca podał (choć w formie popularnej) zwarty system wychowania moralnego, specjalnie dla młodzieży wiejskiej¹⁸⁵. Ośrodkową rolę wyznaczył on cnocie umiarkowania (którą nazwał powściągliwością). Podkreśla przy tym dominantę czynnika nadprzyrodzonego, przez uwypuklenie roli cnót teologicznych, a nawet Darów Ducha św. Aspekt społeczny w wychowaniu wiąże się u ks. Markiewicza z szacunkiem dla pracy, traktowanej jako część integralna chrześcijańskiego powołania. Uderza przy tym u ks. Markiewicza ścisłość teologicznego ujęcia i gruntowność podbudowy doktrynalnej, czerpanej często z nauki św. Alfonsa.

Największy wpływ na wychowanie religijno-moralne w Polsce w latach 1926—1939 wywierał o. Maksymilian Kolbe. Jego oryginalny system wychowawczy trudny jest do sprecyzowania, wobec ujęcia bardzo popularnego jego artykułów. Mimo tej przystępnej formy dał o. Kolbe, jako gruntownie wykształcony teolog, solidne oparcie dogmatyczne dla swego systemu wychowawczego¹⁸⁶. Znajdujemy tu przede wszystkim teologię grzechu, a zwłaszcza grzechu pierworodnego i jego następstw, dalej tajemnicę Trójcy Przenajśw. ujętą od strony przemieszkiwania w duszy sprawiedliwego, wreszcie plan zbawczy Boży, realizowany w Chrystusie przez Niepokalaną i z Niepokalaną. Nabożeństwo Maryjne występuje tu jako najszlachetniejsza droga do budowania Królestwa Chrystusowego w sobie i w całym świecie. Uwypukla też o. Kolbe problem Kościoła, ideę misyjną, współodpowiedzialność za zbawienie innych, ujmując te wszystkie prawdy jako elementy podbudowy dla moralnego życia.

W końcu wymienić wypada śmiałą próbę ks. Józefa Wojtukiewicza, który prawie w przededniu drugiej wojny

¹⁸⁴ J. Zamoycka, *O wychowaniu*, Warszawa 1902; tejże, *O pracy*, Warszawa 1938².

¹⁸⁵ B. Markiewicz ks., *Przewodnik dla wychowawców młodzieży opuszczonej oraz wskazówki dla rozwiązania kwestii socjalnej*, t. 1 i 2, Miejsce Piastowe 1913; Nado liczne artykuły w czasopiśmie Powściągliwość i Praca (*Miesięcznik, Miejsce Piastowe 1898—1939*).

¹⁸⁶ W krainę myśli o. Maxymiliana M. Kolbe, Niepokalanów 1952; Nado liczne artykuły w czasopiśmie *Rycerz Niepokalanej*.

światowej zaczął w Wilnie wypracowywać system wychowania moralnego na łamach pisma *Ku szczytom*¹⁸⁷. Silnie uwzględniając podbudowę psychologiczną w wychowaniu religijno-moralnym oparł ks. Wojtukiewicz swój system wychowawczy o doktrynę o Ciele Mistycznym i o zasadę naśladowania Chrystusa. Szczególnie podkreśla przy tym rolę wychowawczą cnoty pokory.

W próbach ujęcia etyki wychowawczej w Polsce nie brakło też wypracowania o typie bardziej ścisłym i naukowym. Chodzi tu o dzieło o. J. Woronieckiego *Katolicka etyka wychowawcza*, dające pełny system wychowania moralnego katolickiego w oparciu o ujęcie tomistyczne¹⁸⁸.

Należy więc stwierdzić, że wpływ personalizmu na polską myśl teologiczno-moralną był w badanym okresie duży. Skala tego wpływu może być porównana tylko z ideą chrystocentryzmu. Najbardziej wysuwa się tu problem godności osoby ludzkiej. To zagadnienie budziło w Polsce, zwłaszcza w latach międzywojennych, żywe zainteresowanie moralistów, rozumiało wobec pewnego zagrożenia ze strony różnych form totalizmu.

O ile zagadnienie sumienia opracowywane było w tym czasie w Polsce raczej wedle utartych już schematów, o tyle w całej sferze wolności woli szukano nowych ujęć i oryginalnych naświetleń. Zarówno sama wolność woli, jak i jej ograniczenia i usprawnienia były u nas przedmiotem opracowań etycznych, zwłaszcza od strony psychologicznej, a nawet psychiatrycznej. Nadprzyrodzona godność człowieka, łaska poświęcająca i całe uposażenie nadnaturalne znalazły, jak widzieliśmy, w polskiej literaturze teologicznej tego okresu parę solidnych opracowań w ramach tzw. teologii życia wewnętrznego. Problem rozwoju osobowości człowieka i perfekcjonizmu moralnego wywołał w polskiej myśli etycznej żywy oddźwięk. Dziedzina życia ascetycznego, a nawet mistyka, może się wykazać także cennym dorobkiem piśmienniczym. Cała ta jednak domena ascetyczno-mistyczna, mimo wspomnianych wyżej

¹⁸⁷ *Ku szczytom*. Dwumiesięcznik poświęcony zagadnieniom pełnego wychowania katolickiego, Wilno 1937—1939, r. 1—2, pod red. ks. J. Wojtukiewicza.

¹⁸⁸ J. Woroniecki o. OP, *Katolicka etyka wychowawcza*. Cz. I analityczna, Poznań 1929.

wyjątków, nie została w sposób dostateczny włączona w całość etyki chrześcijańskiej.

Najbardziej oryginalną w dziedzinie personalizmu twórczość wykazać może polska myśl teologiczno-moralna na odcinku szeroko pojętej etyki wychowawczej. Niestety, w znacznej przynajmniej mierze mamy tu do czynienia z opracowaniami popularno-praktycznymi. Wreszcie trzeba zaznaczyć, że również na odcinku związanym z personalizmem chrześcijańskim daje się odczuć w polskiej twórczości teologiczno-moralnej brak ujęcia obowiązków życia moralnego od strony powołania, czy to ogólnie chrześcijańskiego czy to partykularnego (zawód, stan).

3. Podsumowanie

Całość dorobku myśli teologiczno-moralnej w Polsce z lat 1880—1939 ma cechy solidnie rozpoczętego, ale niedokończonego jeszcze dzieła. Stąd można by wyliczać długą listę zagadnień moralnych pominiętych lub niedopracowanych. Stąd też daremnie oglądalibyśmy się za pełną syntezą, choćby w formie podręcznika na poziomie uniwersyteckim. Uderza jednak w twórczości teologiczno-moralnej w Polsce duża skłonność tj. nie tylko żywe zainteresowanie, ale i zdolność przyswajania nowych problemów i to w formie dążenia do choćby częściowej syntezy, a nie płytkiego eklektyzmu. Przeważają bezsprzecznie zainteresowania praktyczne nad czysto teoretycznymi dociekaniem. Niesie to ze sobą pewne cechy wybitnie dodatnie, zwłaszcza bliski kontakt z życiem. Można łatwo zauważyć bliską łączność polskiej myśli teologiczno-moralnej z życiem teologicznym całego Kościoła. Jest to jakiś przejaw tzw. zmysłu Kościoła, *sensus Ecclesiae* według określenia Pawła VI. Teologia moralna w Polsce w badanym okresie jest częścią całości myśli teologicznej Kościoła, ma cechy teologii międzysoborowej — nawiązuje do Soboru Watykańskiego I i uczestniczy w przygotowaniach *Vaticanum Secundum*.

Ten właśnie udział polskiej myśli teologicznej w odnowie katolickiej teologii moralnej starałem się choć w części ukazać w tej pracy. Sądzę, że przeprowadzona przeze mnie analiza dorobku polskiego piśmiennictwa teologicznego w zakresie etyki (za lata 1880—1939) pozwala na wysunięcie następujących wniosków:

Polska myśl teologiczno-moralna płynęła w badanym okresie szerokim nurtem, choć znaczna część opublikowanych z tej dziedziny prac miała charakter popularno-praktyczny, nie pozbawiony jednak cech oryginalności. Można powiedzieć, że na tym odcinku wypracowania ściśle naukowe nie mogły niejako nadążyć za szybkim rozwojem zainteresowań polskich moralistów.

W dziedzinie odnowy podstaw teologii moralnej w Polsce stwierdzić należy znaczny wkład ze strony etyki filozoficznej. Dokonano tu, m. in. ścisłych i oryginalnych prób wykorzystania nowszych osiągnięć z dziedziny psychologii, czy nawet logiki. Wśród idei przewodnich oddziałujących na pogłębienie i przebudowę teologii moralnej Zachodu, silniej zaznaczył się w Polsce wpływ chrystocentryzmu i personalizmu. Przy tym chrystocentryzm przyjmował u nas najczęściej postać Królestwa Chrystusowego a personalizm wyraził się szczególnie na odcinku etyki wychowawczej.

Próby eklezjologicznego ujęcia teologii moralnej i uwzględnienia zaczątków teologii laikatu, choć słabiej reprezentowane w dorobku polskiej myśli teologiczno-moralnej, były jednak wyraźnym krokiem naprzód w rozwoju etyki katolickiej w Polsce.

Doniosłość niejednej polskiej publikacji z tego zakresu można lepiej docenić dziś, z perspektywy II Soboru Watykańskiego. Obecnie, kiedy podejmowane być muszą także i u nas w Polsce prace moralistów zmierzające do przebudowy teologii moralnej w duchu uchwał soborowych, winniśmy pamiętać o dorobku polskiej myśli teologiczno-moralnej z lat 1880—1939, do którego trzeba będzie nieraz nawiązać w przeprowadzonych studiach.

La pensée théologique polonaise face au renouveau
de la théologie morale (1880—1939)

Résumé

Dans l'article sont présentées les recherches sur l'histoire de la théologie morale polonaise en 1880—1939. En ce temps — là la décadence de la théologie en Pologne, causée avant tout par les conditions politique du pays, ait lieu à sa renaissance graduelle. Il s'agit de savoir dans quelle mesure cette renaissance participe au renouveau de la théologie morale mondiale.

Notons tout de suite que le concept de théologie morale dont nous servons ici est pris au sens le plus large, c'est-à-dire comme la science sur l'acte humain dans tous les degrés possibles de sa perfection.

Les recherches sur la naissance et le développement de la pensée morale polonaise de cette période exigent de prendre en considération non seulement les travaux strictement scientifiques, mais aussi les différentes publications populaires. Les revues théologiques, ascétiques, pastorales ainsi que socio-culturelles font la source principale.

L'approfondissement et le renouveau de la théologie morale en Pologne sont liés au ressourcement biblique, patristique et à la meilleure connaissance de l'histoire de la théologie. Les travaux bibliques ne sont pas nombreux. Cependant, nous observons une production plus abondante dans les recherches patristiques ainsi que historiques, en particulier sur l'histoire de la théologie morale polonaise.

La question à laquelle les auteurs font d'abord attention concerne l'équilibre entre l'aspect théologique et casuistique de la théologie morale. Bien que la tendance casuistique prévale, on peut voir sous l'influence du thomisme l'élaboration théologique des problèmes (surtout en 1925—1939).

Les études sur l'éthique philosophique fournissent la contribution la plus sérieuse. Ces sont les fondements de l'éthique, de la moralité en général, les relations réciproques entre l'éthique philosophique et la théologie morale qui font leur sujet principal. En outre il y a la confrontation de l'éthique philosophique avec les résultats des autres sciences particulièrement la psychologie. C'est là où nous trouvons les de valeur et originales.

Quelques problèmes auxquels s'intéressent les théologiens occidentaux sont abordés de même par les moralistes polonais, à savoir l'idée du christocentrisme, l'aspect ecclésiologique de la morale, la théologie du laïcat et le personalisme chrétien. Il faut pourtant remarquer que les recherches scientifiques à ce sujet étaient stimulées par les exigences pastorales, par exemple le mouvement liturgique ou l'action catholique.

En somme nous pouvons dire que la pensée morale polonaise, dans la période qui nous intéresse, malgré son caractère inachevé, prend part au courant mondial préparant le renouveau de la théologie morale.

S. Smoleński